

Фарғонада истибдод жамлодлари

Фарғонада истибдод жамлодлари

Тошкент «Чўпон»

*«Табобат ва нафосат» жамияти томонидан нашрга
тайёрланган*

*Нашрга тайёрловчилар Сирожиддин Аҳмад, Улуғбек
Долимов, Шуҳрат Ризаев.*

Маъмул муҳаррир Саъдулла Сиёев

Нашиёт муҳаррири Оллоёр

Рассом Уйғун Солиҳов

Саҳифаловчи муҳаррир Е. Толочко

Биз шу вақтгача ўқиб келган тарих дарсликларида хорижий эллардаги миллий-озодлик ҳаракатлари анча муфассал ёритилса-да, Туркистондаги мазкур ҳодисалар баъни етти қават нарда ортида ивиҳон сақланарди. Туркистонда миллий-озодлик ҳаракатлари XIX аср охири ва XX аср бошларида кенг миқёсда авж олган эди. Андижонда юз берган Дункчи эшон бошлиқ халқ ҳаракати ва унинг бостирилиши мазкур ҳодисалар занжирдаги асосий ҳалқалардан биридир.

4803620101—18
0 ————— Доп.-91
360(04)-92

ISBN 5-8250-0343-6 © «Табобат ва нафосат» жамияти, 1992 й.

«ЮЛДУЗ — АНДИЖОН ОСМОНИДА!»

Муҳтарам ўқувчи! Сизнинг кўлингизда гаройиб бир китоб турибди. Бу китобнинг саҳифалари қоли кўз ёш ила сугорилган Маакур ҳасратномани ўқисангиз, Дукчи эшон лақаби остида ўрис босқинчиларига қарши курашган халқ қасоскорининг шарҳи ҳолатига ошро бўлгайсиз.

Хўш, бу муҳтарам зот ким эди? Дукчи эшон — Муҳаммадали халифа Собир ўғли — Андижоннинг Мингтепа қишлоғидан чиққан иймони саломат, кўнгил кўзи очиқ, диёнати маҳкам, зулм қушандаси, марҳамат ва шафқат соҳиби, она ватани, ота юрти учун жоғфидо, халқини ғайридинлар тенгисидан халос этмоқ учун нанкин мол-мулкни, ҳатто жонини тиккан жасур инсон эди. У Муқанна, Форобий, Жалолиддин, Темур Малик, Номоз Ботир изидан бориб, келгиндиларга қарши юзма-юз жанг қилди. Афсуски, уни ўз юртдошлари сотди, Уш ҳокими Қорабек Ҳасан каби ватанфурушлар оқпошшонинг сўлкавойини юрт тупроғидан афзал кўрдилар. Дукчи эшон исёни бостирилди. Дарё-дарё қонлар оқизилди, юрт эгалари отилди, осилди, сургун қилинди Жаннатмакон Туркистонга пода сингари тагин гала-гала ювиқсиз, иймонсиз, кўзи оч босқинчи нонхўрақлар кела бошладилар.

Муҳаммадали эшон раҳбарлигидаги халқ кўзғолони мағлубиятга учради. Бунинг сабаблари кўп, уларни шарҳлаш тарихчи олимлар иши. Биз фақат бир нарсани таъкидламоқчимиз. Андижон кўзғолони, деб ном олган бу исён озодликка ташна миллатимиз кўксига газаб, сабр, умид ва галаба уруғи экиб кетди. Халқ тагин курашши давом эттирди: 1905 йил, 1908, 1916, 1917 йил. Барибир, мағлуб бўлаверди. Ёв қаттол эди, бировнинг мулкига кўз тикиб, текин еб, текин ичиб ўрганган ваҳший бургут илкидаги ўлжасини осонликча бермасди. Зеро, «Босқинчи сўзининг маъноси шулки, нонга тўйганда ҳам тўймас маконга» Мингтепалик исёнкорлар даъвати ҳадисдек мухтасар ва муборак эди «Юлдуз — Андижон осмонида!» Шу биргина калимада жафокаш халқи мизнинг асрий армони мужассам эди. Бу армон эрк ва истиқлол, ўз ерига, ўз тақдирига эғалик, келажак олдида талвасага тушмай, озод осмон, фаровон диёр қучоғида бахтиёр турмуш кечирish эди. Андижонлик қасоскорлар, «Юлдуз — Андижон осмонида!» деган шийор остида ҳаёт-мамот жангига отланар эканлар, бутун Туркистон ўлкасида толе юлдузи, озодлик офтоби балқиб чиқишини орзу қилган эдилар. Туркистонлик авлиёлар руҳи мададкор бўлиб, шукриллоҳким, ана шундай кутлуг кунларга ҳам етдик. Бир юзу йигирма олти йиллик зулм кишанлари

парчаланди. Энди республикаимизнинг ўз туги, ўз нишони, ўз унвони бор. Энг муҳими, энди у бировларнинг хоҳиш-иродасига ёки амру фармонига қараб эмас, ўз элининг азму қарори, Олий мажлисининг фармойишига кўра истиқболини белгилайди. Табиийки, ўн йиллар мобайнида руҳий тутқинликда ётиб, тафаккури ўтмаслашган кишининг тоза ҳаводан боши айланиши мумкин, у ғайритабиий ҳолатларга ҳам тушиб қолиши бор. Умид шулким, энди юртдошларимиз якдил бўлгай, миллат ҳамда ватан манфаатлари йўлида шахсий ғаразларни унутиб, олий мақсад — чин маънодаги эркин турмуш учун қўлни қўлга бергайлар. Ана шунда буюк аجدодларимиз руҳи шод бўлади ва биз ўз истиқлолимизни асраб, уни омон-эсон авлодларга етказгаймиз. Иншооллох, шундоқ бўлгай!

Алқисса, сизу бизга мазкур ҳасратли халқ дostonини тухфа этган муҳтарам муаллиф ҳусусида икки оғиз гап. Фозилбек Отабек ўғли (1879—1938) асли андижонлик, машҳур Отабек қозининг иккинчи ўғли. Фозилбек инқилобдан бурун рус-тузем мактабини, 1923 йил Москвада қишлоқ хўжалик академиясини битирган, сўнг Туркистонга қайтиб, янги пахта навларини стиштириш билан шугулланган. Фозилбек ўткир қаламкаш ҳам эди. «Дукчи эшон воқеаси» Фозилбекнинг энг ҳаяжонли асарларидан бири.

Азиз китобхон! Эҳтимол кўпчилигингиз Муҳаммадали эшоннинг девон тузган ҳассос шоир бўлганлигидан хабарингиз йўқдир. Шунини эътиборга олиб, биз ҳазратнинг «Ибрат-ул ғофилин» («Ғофиллар учун ибратлар») номли девонидан намуналар ҳам келтирдик. Бу ибратли сатрлар дину дённат нурига ошуфта кўнгилларга ажиб бир зие элтиб, дилларни илоҳий бир туйғу ила тўлдиришига иймонимиз комил.

САЪДУЛЛА СИЕЕВ

МИНГТЕПА ҚИШЛОҒИ

Мустабид чор ҳукуматининг Туркистондаги зулмини оширишга бир баҳона Йикчи эшон ҳодисаси бўлди. Йикчи эшон «Мингтепа» деган қишлоқлик. Мингтепа бўлса, Марғилон уезига қарашлик бир қаря бўлиб, Йикчи эшон ҳодисасидан кейин номи чор ҳукумати томонидан «Марҳамат» номи билан ўзгартирилган эди. Мингтепа Андижон шаҳрининг жануб шарқи томонида обод бир қишлоқ бўлиб, 1200 жонга молик эди. 650 хотин-қиз, 550 эркак ва бола яшар эди.

Икки аминлик, 11 эллик бошлиқ бир қишлоқ эди, атрофи билан 450 хоналик бор эди. Эли аксари ўзбек ҳам бир оз тожик ва қирғиз билан аралаш бўлиб, қўл хунарчилари гилам, шолча, қоп, кигиз, арғамчи хунарларига моҳир бўлиб, атрофида тўқай, қамиш кўп бўлғони учун бўйра, бордон деҳқончилик ишларига ҳаракат қилиб, бекорчилик вақтларида қўл хунарлари билан машғул бўлар эдилар. Бунинг учун бошқа қишлоқ элидан тўқроқ турар эдилар.

Шаҳар бойларига, бошқа қишлоқ халқларидек кўпда муҳтожлик кўрсатмас эдилар. Шижоат ва ғайратлари атрофга маълум бўлса ҳам билимлик ва ўқумушли кишилар кам бўлғони учун, жуда еодда одамлар эдилар.

Хотин олмоқ ва қиз чиқармоқлари бўлса, қирғизларга яқин турганлари учун улар яқин эди. Турмуш ваташлари бўлган Мингтепадан Йикчи эшон чиқиб ҳукумат асиарига хужум қилгондан сўнг чор ҳукумати тарафидан тўпга тугилиб қатлиом ва мол-товарлари торож бўлиб, Мингтепа номи билан йўқ бўлиб (ўчирилиб) истибод тарафидан ичкари Русиядан мужикларни олиб келиб жойламоққа марҳамат қилғони учун номи «Марҳамат» қўйилган эди.

ЙИКЧИ ЭШОН

Йикчи эшоннинг номи билан шуҳрат топган кишининг асл номи Муҳаммадали бўлиб, Маргилон шаҳарига тобе Шахидон қишлоғида ўрта ҳол бир деҳқон оиласида туғилиб, отаси Муҳаммад Собир эшонлар хизматида кўп юрган ва халифалик лақабини олган бир чала мулла бўлиб, ўгли Муҳаммадалини ёш вақтида ўзи билан қамту олиб Бухоро, Чоржўй, Самарқанд тарафларига саяхат қилиб, Бухорода асли хўқандлик домла Усмонча охунд деган кишига топшириб, савод ўқитиб, қорига бериб, бир оз қироат илмини ўқитиб, ўгли 14 ёшда экан Гиждувон қишлоғига бебираотлик юзасидан имом бўлиб чиққан бир кишидир. Икки йил бу жойда туриб ўгли Муҳаммадали 16 ёшга етган вақтда, Самарқандга яқин Каррух деган қишлоққа келиб катта бир эшон хизматида туриб, ўглини шу эшонга топширган. Ўзи Каррухдан тижорат учун чиқиб бу сафарида Чоржуй, Бухоро, Қаҳқаҳа, Самарқанд то Шаҳрсабзгача бориб, икки йил муддат ичида айланиб, яна Каруухга келган ва ўгли қошида вафот топган. У вақтларда ўгли Муҳаммадали 18 ёшда бўлган ҳолда, икки йил Каррухда «Мулла Усмон охунд судур»нинг хизматида қолиб, кейин шу эшоннинг ижозат ва иршоди билан 20 ёшида ўзининг ватани бўлган Фаргона вилоятининг Андижон шаҳрига қарашли Мингтепа, Аравон ва Қизилоёқ, Асака қишлоқларига келиб ўшал кунларда ўзининг обрўси билан халққа танилган Султонхон тўра хизматида туриб қолди. Йикчи эшоннинг асли руҳи камбағалпарвар, бечораларни суючи бўлгани учун Аравондан Асакага ва Асакадан Ўшга ўтадиган йўлда қатнайдиган карвон ва йўловчиларни шу йўлда сероб қилмоқ қасдида Шаҳрихонсойнинг тепасида Аравон билан Асака ўртасидаги баланд сувсиз ерда туриб, Шаҳрихонсой

дан машк ва кўзалар билан сув ташиб, катта йўлга қўйиб, умумий ўловчиларга «об худойи» деб сув бериб турди. Ва ўшал Шаҳрихонсойнинг 40—50 саржинлик баланд қуруқ ерида кўкарган баъзи дарахтларга ҳам сув ташиб, қўйиб кўкартирди. Шу меҳнат билан кўкартирган дарахтнинг тагида иккита катта хум қўйиб шу хумга шунча узоқ масофадан сув ташиб чиқиб ўтган кишига текин сув бериши учун халқ ичида тездан шўхрати чиқиб кетти ва хизмати орқасида унга ихлос қилгувчилар ва ҳар жойда шунинг зикрини қиладургон мухлис одамлар кўпайиб қолди.

Хусусан, Кўгарт, Кетмонтепа, умумий элатия, қирғизлар ичида шўхрати зиёда бўлиб, катта бойлар ва элнинг бошиқлари келиб, эшонни зиёрат қиладиган даражага етди.

Шу ҳолда мухлислар тарафидан, Муҳаммадали халифанинг қишлоқларидан бирига киритиб турмогини муносиб кўришиб, ўзаро пул жамлашиб, ўзининг ватани бўлган Мингтепа қишлоғига махсус бир ҳовли жой қилиб бердилар.

Мана бу жойга кўчиб келгандан кейин ҳар тарафдан назр ва ниёз ва худойилар кела бошлагач, қўлига нима келса, бева, бечораларга сарф қилиб бериб тургани яна ҳам эшоннинг шўхратига сабаб бўлди.

Саховати ва шўрлони орқасида ҳар қабиланинг катталари, хусусан Андижон теварагида бўлган элатия, қирғизларнинг ҳаммаси, бола-чақасигача деса бўларлик мурид бўлиб кетди-да, кундан-кунга ҳадя назру ниёз кўпая берди. Муҳаммадали эшон(нинг) ўзи-да, дарвешдўст, камбағалларни суючи бир киши бўлғони учун, унинг ҳовли-хонақоҳида кўп бечора кишилар доимо топилар эди.

Мана шу хужум, кўпчиликни жойламоқ ва шуларга етадиган меҳмонхона ва отхоналар солмоққа халқнинг кўпайиши (нинг) ўзи сабаб бўлди ва кундан-кун тараққийси зиёда бўлиб, у вақтда муридларининг сони 20 мингдан ортиқ ҳисоб қилинар эди.

Ҳар томонда пайдо бўлган муридларнинг тепасига хусусий халифа ва шогирдлар чиқарди. Шу халифалари, умумхалқнинг эшонга ихлосларини зиёда қилдирмоқ учун, ҳар хил кароматларни эшонда баён қилиб балки эшонни Маҳди қилиб кўрсатар эдилар.

Мана шу шўхратлар орқасида чор ҳукуматининг мингбошилари умуман эшонга мурид бўлиб, элнинг ихтиёрини шул эшон қўлига топширган эдилар. Ва эшонни, шариятни жорий қилиш учун ҳазрат Умарнинг ўрнида биламиз деб

ўзаро васиқа қилиб, тамом муҳрларини босиб берган эдилар.

Мол-жонлари, ўз қизларини ҳадя қилганлари ҳам кўп топилар эди. Аксар ўт ёқадиган ва қўй боқадиганлари қирғизлардан бўлар эди. Ҳатто ичкарисиди ҳам қирғиз хотинлар бор эди.

ЭШОННИНГ ШАҚЛИ ВА ҲУНАРИ

Муҳаммад халифа (Йикчи эшон)нинг сурати: ўрта бўйли, эчки сақолли, камгўшт, ориқ, буғдой ранг, қоши туташган, тожик башара, ҳалим, кам гап, кулуб турувчи, овози майин бир киши эди. Ҳамма вақт бўз кўйнак ва иштон билан малла тўн кияр эди. Бошига кичик салла ва кулоҳ қўйиб, бўзи маҳси-қафш кияр эди, ҳеч вақт янги ва яхши ипакли тўн киймас эди. Зиёрат учун келганларга ҳатто мурид ва мухлисларига ўзи дастурхон солар эди, нон-ош қўяр эди.

Эшон-сўфи кишилар илгаридан ўз касб ва ҳунарларидан овқат қилиб келганлари учун, бу эшон ҳам ўзининг касбидан овқатини таъмин қилишни истаб, «Йикчилик» ҳунарини ўрганиб олган эди. Чунки отаси ҳам шу касбни қилган эди. Шунинг баробарида устасидан қолган асбобларини йўқотмай ишлатар эди.

Ҳар дойим бекорчилик вақтида муридларини олиб келиб тайёрлаб берган йик ёғочини қириб бир қанча йик қилиб қўяр эди. Ёғоч олиб келган муридларига битта, иккита бериб турар эди. Гўёки улар бу йик билан ип қилсалар бири минг бўлганидек гумон қилар эдилар. Агар бу йик билан йигирган ипдан тўн қилинган бўлса, табаррук қилиб, кўп чол ва қирғизлар тобутларининг устига ёнмоқ учун васият қилиб сақлар эдилар. Ё эса кафан қилиш учун васият қилиб қолдирар эдилар.

ОТХОНА

Тарих ҳижрийнинг 1304 сида Ҳиндустон саёҳатига бориб, келганидан кейин Мингтепага жойлашганича, 1319 йилгача яхшигина шухрат олиб тарих милодийнинг 1890 йилида иши ривож олиб, эшонлиги улғайиб кетди. Иш катта бўлгани учун ҳовлисининг кун чиқар томонида бир катта отхона солмоқ ҳаракатига тушиб, ҳар тарафдаги муридларини ҳашарга чақирганидан тамомий муридлари-

га ёш, тер, к хари ва тўсин солиб юборганда, эшонимиз отхона қилар эканлар деб ҳар қим бисотида бор теракларни кесиб келиб тошширди. Оз бир вақтда, анчагина дарахт ва тераклар тўпланди.

Бу теракларнинг аксарини узоқ қишлоқлардан Фуқаро от ва арава билан келтирар эди. Эшоннинг ўзига мурид бўлган усталар, дурадгорлар ками 500 от сизарлик бир катта отхона биносига киришиб оз бир вақтда ниҳоят катта отхона қурдилар. Келган муридларнинг отлари шу отхонага ўрунлашар эди. Отхонанинг ҳам қора халқ олдида бир ўзгача хосияти бор эдики, ҳар қанча от боғланса (масалан икки айгир от бўлса ҳам) ҳеч бир-бири билан урушмас эди. Буни авом халқ ҳазрат эшоннинг очиқ кароматларидан деб биларди. Асли каромат, отбоқарларнинг йўғон калтакларида эди, чунки иши йўқ девоналардан бир неча кишининг қўлига зўр калтакларни бериб қўйган эдики, булар қайси бир от товуш чиқарса дарҳол қўлидаги калтак билан отнинг жонини ачитиб урар эдилар. Бино бария эскиларнинг айтишича «фаросатдан мушбақ бўлган фарас», яъни отлар иккинчи мартаба овоз чиқармай бошни қўйи солиб турар эди. Буни кўрган муридлар: «Шунча от бир-бири билан урушмайди, бу ҳам ҳазрат эшонимизнинг кароматларидан», дер эдилар. Ҳеч вақт бу отхонада 200дан кам от турмас, гоҳо беш юзларга ҳам етиб қолар эди.

КАРОМАТЛИ МЕҲМОНХОНА

Ҳазрат эшоннинг меҳмонхоналари ичида бир меҳмонхонанинг исми «Кароматли меҳмонхона» эди. Бунинг каромати шу эдики, аксар шак келтирган муридлар бу меҳмонхонага чиққанда бир парча ўт девордан узатиб уларнинг юзига урилар ва соқол-мўйлабларини куйдирар эди. Бу эса шундай каромат эдики, деворнинг ичидан (ошхонадан) қувур қўйиб, ўша меҳмонхона йўлагидан ўтказилган эди. Баъзи қора халқдан инобат қилмаган (қўл бермаган) кишиларни эски муридлар бу меҳмонхонага бошлаб кирар эдилар. Қувурнинг орқасида бўлган киши, қувур қаршисига келган ҳалиги одамга қаратиб қувур оғзини бирдан тўсиб қўйса, зинопойдаги (деворидаги) қувур тешигидан ўт алангаси гуп этиб тегар ва қувурни очиб юборса тўхтар эди.

Бу ўт чиққан ҳамон эски муридлари янги кишига «Тавба, денг, шак келтирманг, дарҳол инобат қилинг, пир кучлик; йўқ эса куяр эдингиз», деб қўрқитар эдилар. Муридлари ишонматанларни қўрқитиш учун «бир кун бир

шаккок одам келган эди, ушбу жойдан ўт чиқиб уриб олди, охири тавба қилиб, қўл бериб қутулди» деб қўяр эдилар.

БЕОЛОВ ОШ ПИШИРИШ

1302 ҳижрийда эшонлик иши ривож топиб келаётган вақтда эшон ҳйллалик ошхоналар қилди. Шу тартибдаги анча нари бўлган қўшнисининг томонидан узун девор ичидан печнинг қувиридек қувурлар қўйиб ҳар томонга олиб бориб охирини болахона деворининг ичи билан ўтказди. Болахонадаги қувурнинг тепасига учта катта қозон осилган ҳар вақт қувурга ўт ёқса тўғри аланга (ўт) келиб, деворнинг ичи билан болахонадаги қозонлар тегига бориб, қозонни қайнатади. Ундан қувурни пастга олиб тушиб, ошхонага олиб кириб, яна учта қозоннинг тегидан ўтиб, тутуни бошқа ҳовлидан ўзга одамнинг девори ичидан чиқиб кетади. Қозонлар қайнаганда, кўринишда ўт йўқ бўлиб, гўё «беўт» пишади.

Ҳарқайси муриди келган вақтда аввал пастда об-таом зиёфат ўтказиб, назр, ҳадясини берганидан сўнг махсус кишилар, буларни бошлаб ошхоналарга олиб киради, ошпазлар гурунч ва сабзини сувда пишириб тайёр қилиб қўядилар, одамлар кирардан аввал қувурларга ўт бериб, қозонларни қизитиб ёғ солиб, доғ қилиб турадилар: меҳмон муридлар кирган ҳамон «кароматга шак йўқ, шак келтирманглар!» деган кишилар дарҳол сабзини солиб, пишган гўшти қовуриб, дарҳол гурунчни солиб, сув қуйиб, бир қайнатиб, дамлайдилар ва тездан ошни тайёр қилиб, сузиб берадилар. Буни еб ўтирганларга: «Бу кароматга шак келтирманглар! Болахонада беўт дарҳол ош пишириш осон эмас, пирнинг кучлигидан, шак келтирганларни чиқарда ўт қувалайдир» деган ваҳима солишлар бўлар эди.

Буни кўрган қора халқ «тавба» деб, уёқ-буёққа қарайди: ўт йўқлигидан ҳайрон бўлиб, «Каромат бўлса ҳам ажаб эмас» деб чиқиб кетади ва ўз жойларига бориб, «Эшоннинг кароматини кўрдик, болахонада оловсиз ош пишириб берди. Ўтириб едик» деб мақтар эдилар.

ҲАР ИШГА АЛОҲИДА ОДАМ

Эшоннинг ҳар томонда шуҳрати ёйилиб кетди, бутун Туркистонда бўлган қора халқнинг беқорчиларининг ҳаммаси деярилик, Йикчи эшон хопақоҳига йиғилган эди.

Чунок эшоннинг ҳовлисида ҳамма вақт об-таом тайёр, бекорчилар мамнун эдилар. Шунинг учун ҳам хизматга почтадан доимий хизматчилар топила эди. Чунончи, бирнеча киши отбоқар қилиб қўйилган эди. Яна бир неча кишини ош-пон ташимоққа, пон ёпмоққа, хуллас, тамоман бўладиган хизматларнинг ҳар қайсисига алоҳида-алоҳида одамларни қўйган эди.

Эшон бир неча одамларни чақириб, бирини от, иккинчисини қўй, учинчисини эчки, тўртинчисини туя, бешинчисини хўкиз, олтинчисини бугдой, еттинчисини арпа, саккизинчисини чўри, тўққизинчисини сигир, ўнинчисини пул деб ном қўйган эди.

Булар ҳовлида доимий суратда турар эдилар. Келган муридлардан бири от ҳадя олиб келган бўлса, дастурхон солиниб, овқатлангандан кейин, номини «от» қўйган сўфи келиб эшонни зиёрат қилдирмоққа бирга олиб кира эди. Эшон хос хужрасида, жойномоз устида ўтирган чоғда булар кириб зиёфат қиладилар. Ҳар тарафдан «амри маъруф» қилиб ўтириб, охири сўзида: «Сиз ҳадя қилиб от олиб келибсиз, даргоҳига қабул қилсун» деб дуо қиладир. Буни эшитган «ҳадя» келтиргучи бечоранинг ихлоси зиёда бўлиб: «манинг от олиб келганимни ошкора баён қилдилар, авлиёликлари ва кароматлари шундай нақд экан», деб ўйлар эди. Хайрбод қилиб чиққан вақтда, бирга олиб кирувчи сўфи: «Кўрдингизми, ҳазрат эшоннинг кароматларини? Шак келтирманг!» дер эди.

Иккинчи биров қўй ҳадя олиб келган бўлса, ўтириб дастурхон олдида бўлгонидан кейин «қўй сўфи» келиб, ҳазрат эшоннинг зиёфатига олиб кира эди. Буни кўрган ҳамон ҳазрат эшон: «Хайр... ҳадяга қўй олиб келган экансиз, дошга солинсин, худойим қабул қилсин», дер эди.

Ҳосил, ҳар ким ҳар нарса олиб келса, ўша нарсанинг номи қўйилган сўфи, зиёрат учун эшоннинг хужрайи хосига бирга олиб кириб, маълум қилар эди.

Эшон бу сўфидан зиёратчининг олиб келган ҳадясини билиб, унга шунча мулозаматлик қилар эдики, кўп кишилар йиғлаб: «Кароматингдан айланай пирим!» деб ихлос қилиб қўл берар ва мурид бўлар эди...

КҮНГИЛДАГИ МУДДАОНИ БИЛИШ

Бу тўғрида турли сўзлар кўп бўлсада, қисқароғи шуки, юқорида айтилган махсус хизматчилардан бошқа яна бир неча бекорчи судралган одамлар ҳар жойда кулоқ солиб

юрар эдилар. Ва баъзилар «жинни»дек айланиб юрар эдилар. Лекин булар «жинни» эмас, балки хушёр одамлар бўлиб, келган меҳмонлар ва зиёратчиларнинг сўзига қулоқ солиб юрар эдилар.

Бир куни, бир тўда зиёратчи «элатия»лар келиб, бир жойда чой ичиб ўтиришган ва ўзаро сўзлашиб: «ман ўгил кўрмадим, ҳазрат эшондан ўгил талаб қилиб келдим. Хотиним ҳам келди» деб айтади, атрофида айланиб юрган жиннисифат одамлардан бири дарҳол эшоннинг «хос» жойига кириб: «Фалон суратда, фалон номлик одам келиб шундай сўзлади. Ҳозир зиёратга киради» деб кўядилар. Кейин бу зиёратчилар ҳазрат эшон олдига кирганларида сўзлашиб ўтириб: «Фалончи ким?» деб сўрайдилар. Бу киши дарҳол: «Ман тақсир!» деяди ва ўрнидан тургач: «Сизнинг авлодингиз ҳам келдими? Хайр... дуо қилайлик ўгил талаб экансиз, худойим ўгил берсин», деб дуо қилар эди. Ҳалиги бечора йиғлаб юбориб, бору-йўғини ҳадя қилади ва ташқарига чиқиб ким кўзига кўринса, бу сўзни ҳикоя қилади. Ва: «Манинг номимни билдилар, талабим, муддаоимни билдилар, бундай вали, авлиёни ҳеч вақт топиб бўлмайдир», деб қора халқ ичида шуҳрат бериб юрадир.

Ёлғиз қора ва билимсиз халқгина бунга мубтало эмас, балки ўша тарихда ўтган кўп хушёр кишилар ҳам бу сирлардан воқиф бўлмагач, эътиқод қилиб, хонақоҳида ойлар балки йилларча ўзларини хизматга ҳадя қилган эдилар.

«Одам кўй мижоз» дегандек бир-бирининг орқасидан ёлғон шуҳратга алданиб «моғора-тоғора» бўлган эдилар.

МИНОРА

Эшоннинг Мингтепада қурган хонақоҳ масжиди ниҳоят зўр бўлиб, катталиги тахминан 20 таноб жойни ўраб олгани учун, мунда турган зиёратчиларнинг ҳаммасига азонни эшиттирмоққа, хонақоҳнинг бир четида бир минора қилиш маслаҳати бўлиб, мажиднинг бурчида, айланаси ўн газ жойни юмалоқ қилиб, тахминан 12 газ баландликда бир минора қилинган эди.

Бу минорада икки йилга яқин вақт «азон» айтилиб турди. Кейинча тараққий қилиб, ривож олиб, одам ва муридлар ҳар томондан кўнайиб кетганда, кўп кишилар, бу минорани теги билан бузиб, ўрнига пишиқ ғишт билан маҳкам бир минора қуришни маслаҳат кўрганлар. Эшон, ўзи бунга қабул қилмай: «Бу тайёр миноранинг ўзи маҳкам бўлган, бунга (нг) теппасига андак пишиқ ғишт билан иш-

ланса бўлади», деб буюрган. Шунинг учун усталар: «Ҳазрат эшон пиримиз, ишни билиб буюрдилар. Айтганларидек қилмоқ керак», деб шаҳардан пишиқ ғишт ташиб юрмай ўзимиз шу жойда «хумдон» қиламиз деб, ғишт пиширадиган хумдон солиниб, кўп одамлар ва муридларни айтиб, ғишт қуйдириб, андак кунда ҳашарчи муридлар кўпайиб, неча юз минг пишиқ ғишт тайёр қилинган эди, бу пишиқ ғишларни минора тагига олиб келиб, чаҳоршанба куни 1319— ҳижрийда минорани бошлади.

Хом ғишдан қурилган миноранинг тепасидан икки қаторини олиб ташлаб, устини тозалаб, янги пишиқ ғиштни айлантириб ишлатиб кўтара бошладилар. Тахминан 8 газ кўтарилгандан сўнг кўзи етук одамлар: «Бас энди, теги хом ғишт бўлгани ҳолда мундан зиёда қилинса кўтара олмайди» десалар ҳам усталар қабул қилмай: «яна, андак қўямиз» деб яна 7 газ кўтариб, 15 газ хом ғишт устига 15 газ пишиқ ғишт уриб 30 газлик йўгон минора қилдилар. Бунинг тепасига яна 4 газга яқин «қубба» ўрнатиб, демак 34 газ кўтарилиб тамом бўлди.

Неча вақт азон айтилиб турган, охири тегидан путури кетиб, хом ғишт ёрилиб, минора белидан икки вершокка қараб айрилиб, «қутб» тарафига мойил бўлиб қолди.

Буни кўрган баъзи ҳушёр одамлар «дарҳол бузиб олмоқ керак. Чунки теги хом ғишт бўлгани учун охири бир кун йиқилса кўп шикаст беради», деган маслаҳатларни берсалар ҳам баъзилар: «Ҳазрат эшоннинг кароматлари билан бўлган нарса йиқилмайди, қиёматгача шу ҳолда туради» деб қабул қилмаган эдилар. Миноранинг «қутб шимоли» ёғида минорадан аввал солинган мактабхона бор эди, минорага яқин эди. Миноранинг шу тарафига қараб оғанидан баъзилар: «Мактабни бошқа тарафга жилдирайлик, эҳтиёт лозим, кўп болалар кеча-кундуз ўқийдилар», деган бўлсалар ҳам жоҳил сўфилар аввалги жавобни бериб: «Ҳали йиқилмайди», Исрофил суруни чалганда шу минора тепасига тушар эмишлар. Пиримиз шундай деядилар», деб жоҳиллик билан оқилларга қарши туриб, бу мактаб бузулмаб ёки кўчирилмай қолган эди.

Миноранинг охириги умрида жоҳиллар орасида бу миноранинг хом ғишт устига қурилгани бир каромат, шунча ёрилиб, бир тарафга оғиб йиқилмагани иккинчи каромат деб, миноранинг ўзига хос неча хил кароматлар ҳикоя қилинадиган бўлди.

Элатиялардан Қўшмуродхожи ҳикоя қиладиким: «мандан хотиним ақиллик экан, чунки ўғлим эшоннинг мактабида ўқур эди. Хотиним миноранинг мактабга қараб «таш-

лаб» қолганини кўриб, балки эшитиб ўғлини мактабга юбормай қўйган экан. Ман хотинимни сўкиб: «Сан миноранинг йиқилувини билиб қўйдингми? Эшонимизнинг тавин-нухлари билан бўлган минора йиқилармиди? Сан аҳмоқ, болани мактабга юбормай қўйибсан!! Эрта билан юборгил!» деб ўғлимни зўрлаб юборур эдим», деган сўзларни айтиб йиғлар эди. Бу мактабда ёлғиз Мингтепанинг ўзидаги одамларнинг болаларигина эмас, балки узоқ қишлоқлардан ҳам одамлар ўғилларини олиб келиб қўйган эдилар. Доимий суратда 200 нафарга яқин бола ўқиб турар эди.

Муаззин (сўфи) хуфтонга аввалроқ чиқиб салавот ўқиб турган эди ва мактабда болалар ўқиб турган эдиларки минора мактабнинг устига қараб ағдарилди. Хайрият мундаги мактабнинг ярмини босди. Агар, томон босиб тушса, икки юзга яқин боладан бирорта қолмас эди. Эшон бошлиқ югуришиб чиқиб, дарҳол кўнлик қилиб мактабни очиб юбордилар.

Ўлган болаларни бир тарафга тўнлаб тамом очиб, санаб кўрганда, 23 нафар бола ҳам сўфи ўлиб, 15 киши ярадор бўлибдир.

Мингтепа катталари келиб, дарҳол эгаси бор ўликларни кишини чақириб тонширдилар ва мусофирларини ўзлари кечаси кўмишга маслаҳат қилишдилар.

Ўлган болаларнинг ота-оналарининг фарёди осмонга чиқар эди. Ҳеч кимни йиғлатмай ҳаммасини кечаси кўмиб уч кишини қолдирдилар. Дарҳол гиштларни тозалаб юбордилар. Эрта билан ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб, Асакада турадиган «участковой пристав»га хабар қилдилар. Пристав дарҳол неча одам ва дўхтурлари билан келиб, эшонни ҳоли жойга олиб кириб, муомалаларини қилишиб, яхши либос ва сарполарини кийиб, «уч киши ўлибдир» деб қайтиб кетди.

Пристав эшонга «мандан бошқа киши мабодо сўраса, минора бир тарафга «ташлаб» қолгонидан сўнг бузуб оламиз деб, ҳаракат қилиб турган ва тегида ҳеч кимни юргузмай қўйган эдик, иттифоқан йиқилиб, иккита майда болани ва бир муаззинни босиб қолди денг», деб ўргатиб қўйди ва ўз қорнини яхшигина тўйгазиб жўнаб кетди. Рапортни «яхши» қилган экан шекилли, қайтиб ҳеч ким сўрамай бости-бости бўлиб кетди.

Аввалги, қиёматгача йиқилмайди, каромат билан қурилган минора, деган сўфи (мурид) лар хижолат бўлмай «вақти етса одам ўлади, ҳали бу минора экан-ку?» деб қўйдилар. Яна ихлос, эътиқодлари бутун бўлиб, балки ўлган болаларнинг оталари: «Бизнинг саодатимиз бўлдики, бола-

ларимизни ҳазрат эшоннинг минори бости», деб «шукр» қиладирган жоҳилликларини ҳам кўрсатмай кўймадилар...

ЧОР ҲУКУМАТИНИНГ ТЕРГОВЧИЛАРИ

Эшоннинг хонақоҳида доимо мингдан ортиқ одам бўлар эди. Шунинг билан даромади ҳам катта эди. Мана бу ҳолларни ва бўлиб турган шу ишларни мустабид чор ҳукумати-нинг губернатори ва ҳокимлари юқорига ёзиб, «Рапорт» билан билдирганидан, Туркистон генерал губернатори ўз олдадаги хос терговчини ва уларнинг бошлигини чақириб, Марғилон уезд ҳокими билан ҳақиқат қилмоққа ва бўлиб турган ишларни кўриб, ақл юргизмоққа юборди. Булар келмасдан бир ой илгари хабари келиб, Йикчи эшон алоҳида ва махсус поёндозлар тайёрланиб қўйди. Ҳар хил гиламлар топдириб омода бўлиб турди. Чунки Марғилон ҳокими эшонга бу хусусида хабар берган эди.

Буларнинг келишидан бир ой аввал Асакада турган район пристави Марғилон ҳокимига эшон тўғрисида қуй-даги маълумотни беради.

РАПОРТ

1897 йил 15 декабрда

*Ул баланд даражалик Марғилон уезд ҳокимига
Асака атрофининг нойибидан рапорт..⁽¹⁾*

Сиз баланд даражаликка шу тариқа маълум қиламанки, маним ихтиёримга топширилган Асакага қарашли Мингтепа қишлоғида бу тарихдан 25 йил аввал келиб ўрнашган, асли мингтепалик «Муҳаммадали эшон» деган бир киши эшонлик қилиб турган бўлса-да, бу кунларда ниҳоят кучайиб, бутун тоғлардаги қирғизларни ўзига тобе қилди: маним махфий олган ахборимга қараганда, муридлари ўн мингдан ошган бўлса керак, ҳаммалари эшонга шундай тобеъдирлаки, агар амир қилса бир кунда жамъ бўладилар. Агар шундай бораберса эҳтимол Эрди эшонларидек русия давлатига исён чиқарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари амр

---

¹. Бу рапортнинг нусхаси ўша вақтда Асака пристави-да мирзабошилик қилган Мирзо Эгамберди Бобораҳим ўғлининг кутубхонасидан топилди. Хотира учун сақлаган экан.

фармонига инқиёд қилмаса. Чунки хонақаҳига бир катта мактаб қилиб, тахминан 250 га яқин болаларни учта муаллим солиб доимо ўқитиб турадир. Булар оз кунда ўқиб чиқсалар, кўпларини «Истамбул» га юбориб ўқитмоқчи эмиш. Буларнинг ҳар нечик бўлса-да, манъ қилмоғи зарур эди. Бу кунларгача жанобингиздан бир амр фармойиши бўлмагани учун сустлик кўрсатиб келинди.

Эндиликда маним фикримга аҳтиёт бўлмоқ лозимдир. Бинобарин жанобингизга маълум қилдим.

Участковий пристав

(ЧАНИШЕВ)

Мана бу ахбор Марғилон ҳокимига етиб тездан орқасига ушбу сўзни ёзиб қайтарган эди: «Участковой приставга маълум бўлғайки, тездан Йикчи эшон Муҳаммадали ҳалифанинг таржимаи ҳолига доир равшан ахборот ёзиб юборғайсиз» деб мана бу хабар келганидан сўнг Йикчи эшон ахволотига доир муфассал ахборот ёзиб юборган эди. Бу ахборотни Марғилон ҳокими Тошкентга, губернатор воситаси билан юборганда, Генерал губернатор ўз тарафидан юқорида зикр қилинган алоҳида ишларга хос маъмур терговчиларни юборган эди.

Бу тўралар Марғилонга келиб, ундан уезд ҳокимини бирга олиб 12 киши билан 1897 йил, 12 майда (жавзо) Мингтепага келган кунлари эшонни кўрмакка борган зиёратчиларидан Мулло Абдулқаҳҳор Орифҳожий ўғли ҳикоя қиладикки: яқин келганда бир кишини олдини чоптирган эканлар, келиб хабар берди. Эшон дарҳол чиқиб кўчада, дарвозадан тортиб тахминан 500 қадамча жойга пояндоз солдириб, ичкарида махсус чодир тикдириб, дарвозадан бу чодиргача ҳам бархутдан пояндоз қилиб, байроқлар тикиб, ниҳоят зийнат бериб, кутуб турди. Ҳамма хизматчилар ва меҳмон одамлар ҳамда қишлоқ амалдорлари кўп кишилар дарвозадан ташқари чиқиб, истиқбол қилиб туриб эдилар.. Мингбошилар от чопиб: «келди-келди» деб хабар келтирдилар. Эшон дарҳол «Мулла Солиҳ» деган хазиначисини чақириб, бир тўп бўғча тўн олиб чиқиб турди.

Ярим соат ўтгач, тўрт извошда 12 киши, тўралар, ҳокимлар ва приставлар келиб тушиб, эшон билан ҳаммаси бир-бир кўришиб, саломлашиб бўлгандан кейин эшон бўрчани очиб, ниҳоят қимматбаҳо бўлган тўнлардан олиб, ҳаммасига баробар «чанг тўни» деб кийдиришга бошлагон эди. бири манъ қилиб қабул кўрмагач, эшон қўл боғлаб: «бизнинг одатимиз шулдир, агар қабул кўрилмаса бизга ор бўладир» деб эди, ҳаммаси кийиб олди. Ушбу ҳолда сурат олдиргон руслар неча мартабадан сурат олдилар. Кейин эшонни таклиф қилдилар. Эшон олдин юрмай:

«меҳмонлар юрсунлар» деб қўл боғлаб турганда, бир катга, йўгон тўра, тошкентлик меҳмонлардан бўлиб терговчилар бошлиғи эди. Ҳаммадан олдин «пояндоз»ни босиб ичкари қараб юрди. Орқасидан ҳамма руслар қатор-қатор бўлиб чодирга келиб махсус қилинган дастурхон (атрофига) ўтирдилар. Ҳаммалари устларидаги янги тўпларни счиб қўйдилар. Одам ниҳоятда кўп эди. Ҳамма атрофни қуршаб олдилар. Булар учун махсус таомлар тайёрланган экан, олиб келинди, таом еб, сўзлашиб ўтирдилар.

Мана тамом зиёфат ўтгандан сўнг, баъзилар ўринларидан туриб, эшоннинг хонақоҳи, дастгоҳи, меҳмонхона, поновойхона отхоналарни айланиб юриб, болахонадаги ошхонага чиқиб, ошпазга иш қилдириб кўрдилар. 5—6 минутда ош қилиб бериш амалдорларни ҳайратда қолдирди. Лекин шу вақтда каромат ё фалон дегучи киши бўлмади. Тўралар «Нима сабабдан бундай?» деб сўрамадиларми экан, ҳеч ким бу ошхоналар хусусида изоҳот бермади.

Икки соатга яқин фурсат ўтгандан сўнг ҳали йўгон терговчи қўлига қогоз олиб эшонни чақириб қўйидаги саволларни берди:

Терговчи — Неча ёшга кирдингиз?

Эшон — 51 ёшга чиқдим.

Т. — Отингиз ва лақабингиз нима?

Э. — Отим Муҳаммадали, отамнинг номи мулла Исмоил.

Т. — Қайси динда ва қайси мазҳабдасиз?

Э. — Мусулмон, «Ҳанафий» мазҳабман.

Т. — Қайда ўқигансизва қайси ерларни кўргансиз?

Э. Кўпроқ Бухорода ва Қарруҳда, Шаҳрисабзда ўқиб, ундан кейин ҳажга бориб, Мадинада икки йил туриб, ундан Ҳиндистонга ўтиб кейин Қашмирга келиб, йил туриб пириустодлар хизматиши қилиб, қайтиб келганман.

Т. — Неча йилдан буён эшонлик қиласиз?

Э. — Йигирма олти йилдан буён қиламиз.

Т. — Муридингиз неча киши, қаерда кўпроқ?

Э. — Муридларим кўп, қанча эканини билмайман. Лекин кўпроқ биродарларимиз қирғизлар ичида, Кетмонтена ва Кўгарт тарафларида.

Т. — Подшоҳ ва императур аъзамни қандай деб биласиз?

Э. — Подшоҳ аъзамни катта подшоҳ, улуг ҳукмрон, одил подшоҳ, фуқаронарвар, жамиъ подшоҳлар қолида иззатлик деб биламан. Чунки ҳажга борганимда қайси мамлакатга борсам, ўша мамлакатда оқ подшоҳнинг пули ўтадиган кўрдим. Бошқа подшоҳларнинг пули оқ подшоҳ мулкида ўтмайди, шунинг учун бу подшоҳни зўр подшоҳ деб биламан.

Т. — Подшоҳ аъзамга қарашли қайси мамлакатларни кўргансиз?

Э. — Ўз қишлоғимдан тортиб, то Севастополь, Одес, Қрим қафа, Ашхабод, Узунота, Тошкентларни кўрдим.

Т. — Петербург, Москва, Варшаваларни кўрмадингизми?

Э. — Йўқ, у тарафларга ўта олмадим.

Т. — Одес, Севастополларда подшоҳ аъзамнинг дабдабайи аскария ва шавкатларини нечик фаҳмладингиз?

Э. — Ниҳоят зўр, катта, аскарлари кўп, обод.

Т. — Бошқа подшоҳлар, масалан, инглиз ва авгон, буларнинг шавкатлари ва аскарлари қалай? Турк давлати нечик?

Э. — Буларнинг шавкати ва аскарлари оқ подшоҳдек кўринмади. Турк ва авгон бўлса, ниҳоят нообод, мулклари хароб, аскарлари Россиядек озода эмас экан.

Т. — Мунча давлат ва иморатлар отангиздан қолганми ёки ўзингиз топгансизми? Эшон бўлмасдан аввал нечик эдингиз, ер-сувларингиз бор эдими?

Э. — Отамдан бир кичкина ҳовлича қолган эди. Бошқа давлат қолган эмас. Бу давлатни 26 йил ичида ҳаждан келганимдан сўнг аввали худойим етказди, иккинчидан, подшоҳ аъзамнинг еояси давлатларида эшон бўлганимдан кейин топдим. Ҳали ҳам чандон давлатлик эмасман, ҳамма нарсаларим худованди олам йўлида, бева-бечораларга ҳадя қилиб қўйганман. Нимаики худойим етказса бечора-камбағалларга пишириб, бериб турибман. Шундай қилиб камбағал-чанбағаллар йиғилиб қолганлар. Шулар билан нима топсак, еб ётамыз. Подшоҳ ҳазратини дуо қиламыз, бошқа ишимиз йўқ бизнинг. Ишимиз дуо қилмоқ ва топганимизни бева-бечорага пишириб бермақдир.

Т. — Муридларингизнинг ҳаммаси камбағал одамларми ёки бой ва давлатлик одамларми, қайсиси кўп?

Э. — Ҳар қайсиларидан ҳам бор. Бой ҳам бор, камбағал ҳам кўп: ҳаммалари бизга баробар биродардирлар.

Т. — Муридингиздан ҳадяни ўзингиз айтиб, солиқ солиб оласизми, ёки ўзларича ихтиёрлари билан олиб келадиларми? Бу юрган одамлар аввалида нима одамлар эди. Бой кишиларми ёки камбағаллар эдими? Булардан сизга қандай фойда бор?

Э. — Биз ҳеч кимга «бир нарса олиб кел» деб айтмаймыз, ўзлари худойим кўнглига солиб, бир нарса «худойи» ҳадя қилса, олиб ҳаққига дуо қиламыз. Берилган нарсаларни бўлса, дарҳол ўша куни дошга солиб пишириб бечораларга таом қилиб берамыз. Бу ётган камбағаллар эса ҳар томондан йиғилгон ғариб бечоралардирлар, булар аввалдан

камбагал келган кишилардирлар. Булардан бизга ҳеч наф йўқ: шу жойда «худо» деб, бўлса еб, бўлмаса қаноат қилиб ётадиларлар. Буларнинг хизматлари шу хонақоҳни суғуриб, тоза қилиб, келган-кетган меҳмонларнинг отларига қараб, таҳоратларига сув бериб туришдир.

Т.— Сизга қайсилар яқин, бойларми, ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

Э.— Албатта, манга шу олдимда хизмат қилиб турган камбағаллар яхшидир. Чунки доимо хизматда, келган-кетган кишилар ахволидан хабардор бўлиб, манга ёрдамлари тегадир. Узоқлардаги бойлардан ҳеч умидимиз ҳам йўқ, уларнинг бизга фойдаси ҳам тегмайди. Ўзимиз бир дуоғўй бечора бўлганимиздан кейин «Ал жинс маалжинс» деганидек ҳар ким ўз жинсига дўст тутиб, бирга бўладир.

Т.— Подшоҳ аъзамнинг катталиги ва аскарининг кўпчилигини ўзингиз билганингиздек, буларга ҳам айтиб тушунтирасизми? Булар ҳам биладиларми?

Э.— Албатта айтамыз, ҳаммалари биладилар.

Т.— Императур аъзамнинг хонадонларини, номларини биласизми? Бу юргонлар ҳам биладиларми?

Э.— Оқ подшоҳнинг исмларини одамлар, Николай. Николай подшоҳ деб юрадилар. Шунини эшитамиз, булар ҳам «оқ подшоҳ» деб биладилар. Бироқ, хонадонларининг номларини чапдон билмаймиз.

Т.— Албатта подшоҳ аъзамнинг мулкида туриб шунча давлат топган бўлганингиздан кейин подшоҳнинг ва хонадон муаззамаларининг номини тамом ўзингиз ва ҳамма муридларингиз билан билмакларингиз зарурдир. Ман приставга буюраман подшоҳ билан хонадонларининг номини тамом мусулмонча ёзиб беради. Ўзингиз ва муридларингиз ҳаммаларингиз билиб, ёд қилиб ҳар нөмозда дуо қилмоқларингиз керак. Бундан кейин шундай қилинглар! Ҳатто мактаб болаларигача билдиринг, ўқиб ёд қилсинлар! Ҳокимлардан бири сўраганда дарҳол айтиб берадирган бўлсинлар, — деганда, эшон ўрнидан туриб, қуллуқ қилиб дуо қилди. Терговчи ўрнидан туриб, дафтарини ёниб: «Энди, кетамиз» деб жавоб сўраб эди, эшон ўрнидан туриб, яна катта бир бўғча тўн олиб чиқиб, ўртага қўйиб, «тортиқ» деб озини очиб қўйди.

Амалдорлар бу тўнларнинг ҳаммасини кўриб, «раҳмат — раҳмат» деб қабул қилмадилар. Орада уч хотин киши ҳам бор эди. Буларга катта қогозга ўралган бир нарсани қўйди. Хотинлар олдилар-да, кетадиган бўлиб тараддуд қилдилар.

Шу маҳалда эшонни тергов қилган йўғон тўра айланиб

ошхоналар тарафига бориб, ундан ҳоикатхонага кириб турғонида Мулло Салоҳиддин (Эшоннинг хазиначиси) эшон билан махфий сўзлашгани сўнгида, «сийлов, сийлов тўрам» деб бир конвертни тўранинг чўнтагига солиб қўйди. Тўра уёқ-буёқ қараб, «хорошо — хорошо» деб конвертни чўнтагига солиб қўйди ва рўмолини олиб, қўлини артиб бошқа руслар олдига чиқди. Кейин ҳаммалари туриб тўнларини кийиб, эшон билан хайрлашиб жўнаб кетдилар.

Бундан икки ой муқаддам минора йиқилиб 24 кишини босиб қолиши тўғрисида ҳеч нима гап бўлмади, лоақал сўралмади. Буларнинг келишлари, салтанатпарастлик, жаҳонгирлик намойишидан бошқа бир натижа бермади. «Мустабид чор ҳукуматининг истиқлолият ва зулм қилишда пойдорлигининг дуоси ва номуборак ном палидини ёд қилдирмоқдан ҳеч маслаҳат йўқ экан, халога кирганда қорни тўйиб қолди шекилли қайтиб чиқиб ошга ҳам турмай жўнадилар».¹ Мана уларнинг тергови ва терговдан муддаолари!

ЧОР ҲУКУМАТИНИНГ ҚАРШИЛИК ҲАРАКАТИ

Тарих мелодийининг 1895 йилларида чор ҳукуматининг зolim генераллари Туркистон ўлкасига қўйилгон «миссионер», яъни дин бузувчи Остроумовларнинг таклифлари бўйича, Туркистон ўлкасининг халқини кўр каби истевдод қоронгусида қолдирмоқнинг маслаҳатида «Русский — туземний мактаблар» очмоққа киришдилар.

Мадраса вақфларини бони, вақф қилгувчи вақфларнинг авлодларига буюриб бериб, сотиб емоқларига фармоиш қилиб ва мусулмонларнинг жума номозларида (хутбаларда) подшоҳнинг номини қўйиб ўқимоқ, Қуръоннинг «вал мушрикин» деган жойларидан «мушрикни» иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар.

Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни чоқириб оқ подшоҳнинг номини жамийи одамларга билдириб, масжидларда, номозларда дуо қилдириш, ҳатто мактаблардаги ёш болалар ўқийдиган эшон Сўфи². «Чаҳор

---

¹Бу сўзлар эшоннинг хазиначиси Мулло Солиҳ оғздан ёзилди. У 1921 йилгача тирик эди.

²Сўфи Оллоёр.

китоби» деган савоб китобларидаги «азоби қабр кофирларгадир, чин — кўрар гўрнинг азобин баъзи мўъмин» дек бўлгон байтларини ва «кофир, мушрик» деган иборатларини йўқотиб, янги босиладиргон китоб ва Қуръонлардан юқорида айтилган калималарни чиқаришдек фармойишлар қилдилар.

Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кўчадан ё пристуф ўтиб қолса, ё беихтиёр кўрмай қолгон ва ўрнидан турмаган мусулмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар.

Андижонда бир неча мўътабар одамларни кўчада, халқ қошида «манга салом қилмадинг» деб ҳақорат қилиб, қамаб қўядиган бўлди. Тоғ-саҳроларда эса, камбағал қорақирғизларнинг тоғлардоги мулкларини тортиб олиб, ичкари Русиядан бир неча минг рус деҳқонларини кўчириб келиб, бўлиб бериб, охирда элатия, қирғизларни ўз мол—мулкларига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатди.

Шаҳар халқи золим ҳокимлар зулмидан безор бўлиб кўчага чиқолмай қолганларидек, шунча кенг тоғлардоги қирғизлар ҳам ўзларининг ота-боболаридан буён ёқиб келган, қуриган ўтинларидан ёқолмай қолдилар, балки тикони қолмади. От, мол, қўй, эчкиларни бемалол боқолмай, бир тарафдан: чўб, оғиз пули деб жарима солиб, пулларини олса, иккинчи тарафдан «туёғ пули» деб қўйларини ҳисоблаб олди. Учинчи тарафдан ўрис мужиклари «маним экинimgа кирди» деб молларини «штраф» қилиб олиб кўяр эди.

Ариза берилса, кимга берилар эди? Яна шу золимларга берулур эди. Булар бўлса, ҳеч вақт камбағалларнинг арздодига қулоқ солмас эди. Мана шундай қаттиқлик кунларда қолгандан кейин халқ орасида бу зулмларга қарши кўзғолончилик руҳи пайдо бўлиб қолди.

Муаллимлар ва баъзи кўзи очилган ёшлар бўлса, пристуф ва ҳокимларининг ёмон назаридан қўрқиб, жонларини қўймоққа жой топмас эдилар. Мана шундай қилиб, ваҳшатлик кунларда, Мингтепадаги шуҳратлик эшонга тоғлардаги қирғизлар «миллай қўзғалиш» тўғрисида қатнашиб қолган эдилар.

ЭЛАТИЯ, ҚИРҒИЗЛАРНИНГ ЙИКЧИ ЭШОНГА ШИҚОЯТЛАРИ

Кетмонтепа, Кўгарт тарафларидаги қирғизия катталари, «манноф» ва «маннофзода»лари, устларига бориб,

безор қилган мужиклардан диққат бўлиб, уларнинг подшоҳининг орқа қилиб берган дашномларига чидай олмай, 1896 йилда кўп одам жам бўлиб, Кўгартга тўпланиб, Йикчи эшон ҳузурига кетиб, қуйидаги ёзиладургон маслаҳат ва аризаларни қилмоқчи бўлдилар.

Лекин қирғизларнинг бу йиғин ва жамиятлари фақатгина мужиклар зулмига қарши бўлиб, бунга машҳур Шодхон Ботур деганнинг набираси бош эди.

Тахминан 25 киши Йикчи эшонни зиёфат қилиш муддаосида келиб, эшонни зиёфат қилиб, кейин мусоҳаба ўртасида мужиклардан шикоят этиб, айтдиларки: агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йиғилиб, мужиклар устига ҳужум қилиб, ҳаммаларини от оёғида бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесарамжон қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизнинг ўлганимиз яхшироқдир. Ғазотга ижозат беринг, деганларида, эшон: «Биродарлар! Ҳали вақт эмас, андак фурсат бор, ҳамма бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмаймиз, бир оз фурсат бор, таваққуф қилиб туринглар! Ман ўзим бош бўлиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар халқини ўзимизга ёр қилиб, кейин ишни бир йўла бошлаймиз», деб буларга таскин берган эди. Бу сабабдан қирғизиялар андиша қилиб: «Эшонимизнинг ўзи бир нарсани биладилар. То ишимиздан хабар бўлгунча таваққуф қилайлик», деб қайтиб кетган эдилар.

Мана шу 1895 йилдан бошлаб мужиклар тепасига ҳужум қилиш ва миллий қўзғалиш ҳаракати кўринган эди.

Лекин Йикчи эшоннинг хуруж қилмоғига мунтазир қараб турар эдилар. Охири 1897 йилгача қирғизлар билан ичкари Русиядан келиб ўрнашган мужиклар ўртасида ҳар хил миллий қаршиликлар бўлиб туриб, Кетмонтепа ва Кўгарт ноҳияларида турган кўчманчи қирғизлардан тахминан 1000 киши жам бўлиб, Чибел бўлиси ҳам қозининг ноиби мулла Раҳматилла деганларининг бошлиғи билан буларнинг тарғиби орасида қўзғолиб, ўша кунларда ўлган бир қирғиз бойнинг дойиси баҳонасида тўпланиб, шу йиғинда мужиклар тепасига ҳужум қилмоқчи бўлиб, Йикчи эшонга киши юбордилар. Йикчи эшон тезда шу жамиятнинг устига етиб келиб, кўп маслаҳатлардан кейин ушбу қарорга келиб, тарқалган эдилар.

Ғайридинлар билан муҳораба (ғазот) қилмоқ, бир кишини халифа (бошлиқ) тайин этилмаса ўлмоқ билан шаҳид ва ўлдирмоқ билан гози бўлмаслигини назарда тутиб, ҳазрат эшон Муҳаммадали халифамизни ўзимизга катта

(бошлик), балки ҳазрат Расуллолоҳ маснадларига халифа деб билмак ва кишига тамомий ихтиёр бериб, бу кунларда халаф шариъи ишлар ниҳоятда кўпайгани сабабали, ҳазрат эшонни шариатга мутассади қиламиз. Тамомий амри маъруф ва наҳйи аъний мункарлар бу жанобнинг қўлларида бўлсун ва тарафга раис ва таҳқиқчилар юборсинлар.

Шу кундан эътиборан бутун миллати исломиятга махфий равиш билан хабар қиламиз, то эшонимиз тарафларидан қайси кун руслар устига ҳужум қилмоқни муносиб кўриб, хабар қилсалар, ўша кун ниёт ғазот билан тайинлангоч, жойда ҳозир бўламиз.

Шу маслаҳатларини Йикчи эшонга маъкул қилганларида, Йикчи эшон шу маънида бир васиқа ва аҳднома ёзиб, «ҳаммалари мухрларини босиб, қўлларини қўйиб берсунлар», деди. Шу он аҳднома ёзиб, ғазотнинг мусулмонларга фарз экани хусусида бир қанча оят ва ҳадисларни ёзиб, ҳозир бўлганлардан элнинг катталари мухрларини босиб, эшонга топширдилар. Иккинчи яна бир ҳужжат ёзиб, амри маъруф ва наҳйи мункар қилмоқ ва шариат ҳукмларини адолат билан жорий этмоқ учун умумий мусулмонлар бошига ҳазрат эшонни бош қилдиқ ва соҳибихтиёр қилдиқ, деб эшонга келтириб ўқиб берганда эшон: «Расуллолоҳ мақомига халифа бўлмоқ ниҳоят мушкулдир. Адолатда ҳазрат Умар машҳур әдилар. Ҳазрат Умарга халифа қилдиқ. Бу зотнинг равишда адолат қилмоққа тайин қилдиқ деб ёзулсун», деб буюрди. Унда мулло Раҳматилло оҳунд деган киши шу иборатларни ҳам илова қилиб, кейин ҳаммалари тамом бўлис (волость) мингбошилари деса бўлурлар мухрларини босиб, Йикчи эшонга бериб, муборакбод қилдилар ва миллий ғазот бошламоқ хусусида кун тайин қилмоқни ва ҳар тарафга хабар ва таклифномалар ёзмоқни ҳам эшонга топшириб, бу сирларни махфий тутмоққа ваъда қилишиб тарқалишдилар.

Бу кундан бошлаб эшон кўп жойга миллий қўзғалиш-ғазот хусусида хат қилиб, элнинг катталарини ўзиға жалб қилар эди. Бу йигинни ҳукуматнинг жосуслари сезиб қолиб, шу йигин нима учун, нима маслаҳатлар бўлган ва кимлар бор экан, нима учун йигилганлари тўғрисида ахбор олмоқ учун келиб, тергов қилдилар.

Булар бир катталари ўлган учун худойи деб жавоб бериб, эшонни Мингтепага узатиб қўйдилар.

ЭШОННИНГ ҲУЖУМГА ҲОЗИРЛИК КҮРИШИ

1897 йили Йикчи эшон мустабид чор ҳукуматига қарши уруш очмоқ учун махфий маслаҳат ва тайёргарлик кўрмоқ учун ҳаракат қилиб, Фарғона музофотидаги машҳур катта одамларни ўз фикрига ёр этмоқ учун ҳар шаҳарга махфий хат қила бошлади. Чунончи, Андижон шаҳридаги мадрасаи жомени бино қилгувчи Муҳаммадалибой Холмирзабой ўғлига ва мударисслар жумласидан домла Сомий охунд ва домла Холиқберди охунд, Уш шаҳрида Қурбонжон додхоҳ ва Қамчинбек болаларига ва домла Яъқуб охунд аъламга, Марғилонда Муҳаммадсусуфжон эшон ва Сайид Аҳмад-хўжаларга, Ниманганда Яҳёхон тўра ва Қодирхўжа ҳожи ва бошқаларга.

Бу хатлар жумласидан андижонлик Маҳмудали бой-вачага келган хат орқасига ёзилиб, эшонга қайтарилган экан, кейин эшон қочиб, ҳовлисига чор ҳукумати тарафидан мусодара қилиниб, тамомий ажнослари Андижонга олиниб келиб, тафтиш қилинганда эшоннинг ҳар тарафдан келган хатларни сақлайдирган сандигидан ўша Маҳмудали бойга ёзган хати ва орқасидоги жавоби чиқиб қолган. Кўрган ва ўқиб бергонларнинг сўзларича, эшоннинг хати шу мазмунда экан:

«Аммо баъд аз ҳамд ва саловот жаноб ҳайрат соҳиби бўлган Мулла Маҳмудали бойга етиб маъруз бўлгайким: бу замон китоблар ҳукми билан охир замон бўлгандир.

Ҳар хил фитна ва фасод кўпайиб, оламни куфр зулмати босиб, аҳли ислом ниҳоят хор бўлгандир. Бу фасод вақтларини дафъ қилмоқ бизнинг зиммамизга фарз бўлгандир. Чунки фақирга бу хусусида гайбдан ҳам ижозат бўлган эди. Кўп замондан буён фурсат пойлаб шу вақтга етдик. Энди вақт яқин бўлиб, қараб турмоққа фурсат қолмади, ҳаммаи исломга жаҳд фарз бўлиб қолди, энди фурсат ғанимат, шу золим ҳукуматдан қутулишга саъй қилмоғимиз ва ижод қилувчиларга ёрдам бермоғимиз зарур, балки фарз бўлди. Бинобарин, марҳамат қилиб Мингтепага, бизнинг фақрхонамизга шаввол ойининг ўн бешинчисигача ташриф қилсалар, шу хусусда маслаҳат қилсак, деб қадамларига мунтазирдирмиз. Вассалом аъло манттабъалхудо фақири ҳақир (муҳр)».

Мана бу хатнинг орқасида марҳум Маҳмудали бой бу жавобни ёзади:

«Баъдаз адоий моважаба алайно манттахияти вассано машҳур хотирлари бўлгайким, юборгон хатлари келиб тегди. Мазмунидан воқиф бўлиб, шу хилда арз қиламизким, бу

рус подшоҳи катта подшоҳдир, бунга муқобил бўлмоқ ниҳоят мушкул бир ишдир. Биздек фақирлар қўлидан келмай қолиб, охири қўл бесарамжомликларга боис бўлурмикин. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга поездлар келиб қолган, йўл яқин бўлган. Жанобингизни манъ қилмоққа бизда қудрат йўқ. Ўзлари соҳиб ихтиёрдирлар. Лекин ҳар ишда маслаҳат ва мушоварат лозимдир. Ниҳоят, ўйлаб иш қилинса, яхши бўладир. Ва олло, ҳеч мусулмон киши бу зolimлар қўлида қолмоққа розилиги йўқдир. Шаҳарлар ўзбекларга тор бўлгондек, тоғлар қирғиз, элатияларга тор бўлди, балки Туркистон мусулмонларга торлик қилди

Нима қилайлик, ноиложмиз. Қўлимизда ҳеч нарса йўқ. Етарлик асбоб ва хазина йўқ. Ҳар нечик бўлса-да, ишнинг оқибатини ўйлаб, бева-бечораларнинг фикрини қилмоқларини илтижо қиламиз, деб ёзилгувчи мискин ва ғариб Маҳмудали».

Мана бу хат мустабид чор ҳукумати қўлига тушган ҳамон Маҳмудали бойни олиб чиқиб, қамаб қўйилди. Бугун осадир, эрта осадир билан терговланиб, охири қўшилмагани, балки манъ қилғони, Русия давлатини катта дегани ҳидоят қилиб, бу хабар тахминан 9 ой аввал кеган бўлса ҳам ҳокимларга хабар қилмағони учун айбдор қилиниб, 11 ой қамалиб, охири қарилиги сабабли қутулиб чиққан эди... (Қолғони ўз мақомида ёзиладур).

Мана бу, Маҳмудали бойга қилган хатидан бошқа шаҳарларга қилган хатларини қиёсласа бўладир. Ҳаммаси шу мазмунда тарғиб қилинса керак. Бу хатлар ҳар шаҳарда, ҳар ким номига келган бўлса, «дарҳол жавоб беринг», деса, орқасига жавоб ёзиб, манъ қилиб ёки қабул ва розилик кўрсатиб берилган.

Бу каби ҳар жойдан борган хатлар ва жавобларни у содда йўқотиб юбормай, ҳаммасини алоҳида сандуғида сақлаб юрган экан. Лоақал уруш қасдида чиқадиган вақтда бир жойга кўмиб кетмагани учун, урушган куннинг эртасига чор ҳукуматнинг зolim мутакаббир тўралари бориб эшоннинг ҳовлисини босиб, тамом нарсаларини қўймай шаҳарга олиб келгонда, бу хатлар туфайли холис дуойи салом ёзган бечоралардан неча юз киши тутилиб, қамалиб, осилиб, Сибирга сургун қилиниб, хонавайрон ва болаларининг етим қолмоқларига сабаб бўлди. Кўп бечораларни солдатлар калтаклаб, ҳайвондек уриб ўлдирдилар.

ХУРУЖ ВАҚТИ БЕЛГИЛАНАДИР

1897 йил, 15 шавволда жамият қуриш учун Йикчи эшон ҳар шаҳардан катта-катта одамларни чақирғонидек элатия,

қорақирғизларнинг катталарига ҳам хат қилгон экан. Уш-ал ваъда кунн Кетмонтепа, Кўгарт, Қошқар девони тагидан тортиб қирғизларнинг катталари ҳозир бўлдилар, чунончи маълум-машҳурлари Чибел бўлис, Муҳаммадалибек ва эски додхоҳ ва бийларким (Йикчи эшон билан қўлга тушиб осилиб кетдилар), ҳаммалари ҳозир бўлгон эдилар.

Булар, яъни қирғиз катталари, аввал Кўгарт довоғига жамъ бўлишиб маслаҳат қилиб, орқа-олдиларини йиғиб, кўп киши билан келгон эдилар. Мана булар 15 шаввол ойида Мингтепада, эшон ховлисига келганларидан кейин икки кун қараб ётдилар. Шаҳардан ва бошқа қишлоқлардан, ўзбек катталаридан ва номдор кишилардан келмади. Оз-моз ўзбеклар иштирок қилгон бўлсалар-да, машҳур одамлардан эмас эдилар.

Икки кун қараб тургонларидан кейин, эшон булардан умидини узиб: «Шаҳар халқи чор ҳукумати зулмидан қўрққанлари учун чиқмайдилар», деб ховлисига (хос жойга) кириб, бир тўп хат олиб чиқиб, ўрғага ташлади. Бу хатларнинг ҳаммаси ҳар жойдан, ўзбек катталаридан келган эди. Очиб, бир бошдан кўриб, мутолаа қилдилар. Баъзилар ёр бўлиб ёрдам бермагани ва хабар берилганда отланиб чиқишни ваъда берган бўлсалар-да, баъзиларнинг манъ қилиб, маслаҳат кўрмаганлари маълум бўлди. Узундан узоқ сўзлашганларидан кейин кўп кишилар ёрлиқ ва ҳамжиҳатлик (бирлик) қилмагани учун яна андиша қилиб, келаси йилгача таваққуф қилмоққа ва бу маслаҳатни ниҳоят махфий тутмоққа қарор бериб, аҳд қилиб тарқаладилар. Келаси йилгача ҳаракатда бўлиб, одам тайёрмамоқ билан машғул бўлишларига ваъдалар қилиб ондлар ичдилар. Бу тўғрисида, баъзи инқилобчиларнинг иштирок ва зимма раҳбарликлари ҳам бор бўлса керак, аммо, ниҳоят махфий бўлгани учун табиий номларини билиб бўлмади.

ХАЛҚНИ ҚЎЗҒАЛОНГА ЧАҚИРИШ

Юқорида айтилган маслаҳат тамом бўлиб, тарқалгонларидан кейин қирғизлар ўз жойларига қайтиб, атрофларида бўлган мужиклар билан тамом алоқаларини узиб, аввалларида қилиб тургон муаммоларининг тескарисини, уларнинг халофи (акси) ни қилар эдилар. Бунга мужиклар ҳайрон бўлиб, нима сабаб бўлгани тўғрисида ўзаро ҳар хил мутолаалар қилар эдилар. Охири мужиклар билан тамом алоқа қилмаслик йўлида ҳар хил чорикорлик ва қўшчилик қиладиган қирғиз камбағалларини бўйориб, мужикларга

чорикор ва қўшчи тушмайдиган қилдилар: балки ўтганда, мужикларга қўшчи бўлиб ишлаган меҳнаткаш-деҳқонлар, мужиклар билан алоқа қилмасликлари учун қарздорларнинг қарзларини узиб қўйиб, асло мужиклар билан бордикелди қилдирмай қўйгон эдилар. Бунини кўрган ва билган мужиклар умумий қирғизлар ичида инқилобий ҳаракатни сезиб, тегишли жойларга махфий хабарлар берган эдилар ва доимо ўрталарида бўлиб келгон муаммалотларни, алоқаларини камайтира бошлаганларини, балки билкул ўрталарининг бузилишини, яқин кунларда ҳукуматга қарши исён қилишларини юқорига ёзар эдилар. Улар қўрқиб, ўз афрофларини маҳкамламоқ ва кечалари ўз қишлоқ посёлкаларини пойламоқ ҳаракатида бўлар эдилар.

Йикчи эшон бўлса ўша кундан бошлаб ўз яқин одамлари ва мурид-мухлисларига ўз муддосини ёзиб ва ҳар ким берса, шу мужикларнинг қирғизларга зулми ва жаҳонгир Романов авлодининг умумий ерли халққа қарши қилгон итоб ва хитоблари, ҳоким, пристуфларнинг қилган таҳқирларини баён қилиб, ҳамон, умуман халқни Чор салтанатига қарши исён чиқариш ва умумий бир инқилоб туғдириш мақсадида жиҳодга тарғиб ва ташвиқ қилиб, бу тўғрисида оёт ва аҳодислар баён қилиб, халқни ўзига ёр қилмоқ фикри ва ҳавасига тушгон эди.

АНДИЖОН ЯНГИ ШАҲАРИДАГИ СОЛДАТЛАРГА ҲУЖУМ

1898 йил, 11 жавзода чоршанба кунини бутун Кўгарт элатиялари жамъ бўлиб, катта бир йиғин қилдилар ва тахминан 200 кишини Мингтепа ва эшон ҳузурига юбориб, катталар орқасидан бормоққа ваъда бердилар. Булар Мингтепага келиб: «Қани, пирим, ижозат беринг, ваъдангиз вақти келди, чуқки ваъдамиз ушбу ойнинг шу кунига эди. Катталаримиз ҳам эрта-индин биздан хабар бўлса, келадилар», деб эшонни шоширдилар. Эшон шошиб қолиб, аввалларда хабар қилгон жамоат катталарига дарҳол, ҳар тарафга, «келаси чоршанбага тайёр бўлинглар», деб хат юборди ва Андижон шаҳаридаги баъзи эътимодлик ошноларига хат ёзгон экан, булар қўрқиб, хатни дарҳол куйдириб, ҳеч билмаган киши бўлиб юрганлар.

Эшоннинг Мингтепадаги хонақоҳи уч-тўрт кун ичида одам билан тўлиб қолди. Кетмонтепа ва Кўгарт тарафидан келадиган одамлар майдаларини юбориб, катталари одам тўплаб тургонлар ва чоршанба кунини келишга тайёрланадилар.

Шу ўртада сешанба куни бўлиб, эшон ниҳоят шошиб қолгон ҳолда хонақоҳида 500 дан ошиқроқ ўзбек, қирғиз йиғилгон эди. Энди бу гап шойи бўлиб кетди. Ушбу кундан қолмай жўнасақ бўлади. Андижонликлар ҳам тайёр, мунтазир. Агар ҳукуматлар хабардор бўлиб қолсалар, ишимиз йўқдир, деб Кўгарт довоғига икки кишини чақиртириб, қирғиз катталарига «бизлар ушбу кун номозшомни ўқиб отланамиз, бизга қарашлилар тездан одамларни тўплаб, йўлга чиқсунлар! Асака ёнида топишармиз», деб хат қилди.

Бу одамлар хатни олиб, Кўгартга чошиб кетдилар. Кечқурун етиб, хатни қирғизлар каттаси Чибел бўлисига берғонда, у киши: «Ҳазрат эшон бу тарафга қараб юрсунлар! Аввал бу тарафдаги мужикларни жой-жойида босиб олиб, тамом қилиб, кейин Андижон шахрига юрамиз», деб одам чоптирди.

Буларнинг хабари келгунча эшоннинг хонақоҳида тўпаланган беш юзга яқин одам тўпалон қилиб, эшонни олиб чиқиб, оқ кигизга солиб, кўтариб, такбир айтишиб, галва қилиб юбордилар.

Ниҳоят, тўпалон кучайиб кетди, асло таваққуфнинг иложи бўлмай қолди. Бирдан сўфилар эшонни ҳол-жонига қўймай, Дулдул номли бўз отига миндирдилар. Хонақоҳни айлантириб, зикри-самоъ қилиб юбордилар. Мингтепада қиёмат барпо бўлиб, ҳамма хотин-халаж, эркак кўчага чиқиб, «Эшон хон кўтарилди!» деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирдан ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, кимдир пичоқ, кимдир шоп, кимдир тапшонча, қайсилари милтиқ, худоса ҳар ким топган нарсасини олиб, тахминан олти юз чамаси бўлган киши шаҳарга қараб жўнаб қолдилар. Мингтепа аҳли ва хонақоҳдаги одамлар маст кишидек ҳайратда, очиқ-чочиқ қолавердилар. Булар кечаси билан юриб, эрта саҳар Андижонга, Чокандага келдилар, Чокандада бир оз тўхтаб, кейин янги шаҳарнинг шимол тарафи билан юриб, алҳол вайрона исми билан машҳур жойлар эди, аввал ҳаммаси иморатли маҳаллалар бўлиб, янги шаҳардаги солдатларнинг турадиғон жойларига бир чақирим ҳам келмас эди, шу ерга келиб, кўчада турғон бир қоровулни ушлаб олиб: «Бизни солдатлар ётадиғон жойга олиб борасан!» деб турган вақтда, орқаларида қолганлари «Афғон боғ» деган имтиҳон боғига кириб, ичидаги имтиҳончи тўрани ўлдириб, туғларини қонга бўяб етиб келдилар ва эшонга туғни қонлагонларини айтдилар. Унда, бечора қоровул қабул қилиб солдатларнинг ётадиган жойларига бошлаб кириб ўзи қочадир. Сўфилар бирдан отдан тушиб қатор-қатор

ухлаб ётган солдатлар устига ўзларини ташлаб, қайсилари бўғиб, қайсилари пичоқлаб, қўлидаги шоп билан чопиб, баъзилари калтак билан уриб овора бўлиб турганда, иккинчи қаторда, ичкарида ётгонлар уйғониб қоладилар ва ҳодисани кўриб, қайсилари туриб қочадилар ва баъзилари милтиқларини олиб, бирдан ота бошлайдилар. Милтиқлар отила бошлагандан сўнг булар тоқат қила олмай, тўпалон қилишиб, орқаларига қайтадилар. Андижон эски шаҳарига тонг отган вақтда кириб, бозор ичида: шаҳарни олдиқ ҳозир карнайчи топиб, шаҳар Йикчи эшонники, деб жарчига эълон қилдирамиз деб туриб, яна тоқат ва бардош қила олмай, бирдан қочдилар ва эрта билан соат олти, номоз вақтида эски шаҳар, Қорабура тарафи билан чувлиб чиқиб кетдилар. Буни кўрган шаҳар халқи ҳайрон бўлиб, нима ҳодиса эканлигидан воқиф бўлмай қоладилар. Эшон янги шаҳардан қочганида ва Чокандга қараб келаётганда баъзи сўфилар отларини кўчага ташлаб, Чоканддаги боғларга кириб бекиниб қолдилар. Эрта билан Чоканд аҳли боғларида буларни кўриб, аҳволни билиб, қўрққанидан аскарларига эски тўнлар бериб, саллаларини куйдириб, мардикорларга ўхшатиб, ишлатиб қоладилар. Эшон билан эски шаҳардан қочганлари Қора дарёдан кема билан ўтганча ҳар қайсилари ўз жонларини сақлаш фикрига тушуб, тўғри келган томонга қочадилар.

Эрта билан соат саккиз бўлганда, янги шаҳарда руслар (хоҳ амалдор, хоҳ фуқаро) тамом кўрқиб, ҳеч ким уйдан чиқмай, маҳкам қамалиб турдилар. Ҳаммалари гўёки тамом мусулмонлар муттаҳид бўлиб, «Миллий мухораба» қилган эканлар, ҳали тўпланиб чиқиб, ҳаммамизни ўлдирсалар керак, деб ваҳм қилиб жой-жойида бекиниб қолдилар.

Агар эшон, эски шаҳарда тўхтаб, соат саккиз-унларгача турса эди, авбош тўпалон бўлиб, эҳтимол, халқ тўпланиб кетиб, «Миллий мухорабаси» бошланса эди. Чунки у вақтларда умумий халқ Русия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор бўлиб, қўзғолишга ҳеч фурсат тополмай юрар эди.

Фуқаро мундан беҳабар, соат саккиз эди, бозорлар ҳар кунгидек очилиб, ҳамма ўз тирикчилигига машғул бўлди. Соат 9 ларда шухрат бўлдики, Йикчи эшон шаҳарга хужум қилиб, тамом солдатларни ўлдириб чиқиб кетибдир, деб, бу хабар тарқалгондап кейин эски шаҳарнинг катта оқсоқоли Холбаҳодир мингбоши Рўздор (бий) ўғли эски шаҳар аҳволотини янги шаҳарга хабар бермоқ учун отланиб, чиқиб кўрдик, янги шаҳарда ҳеч ким йўқ: тўғри уезд

махкамасига борса, уезд ҳокими полковник Кайшовский уйда кўчага қараб турибди: «Эй, истарший оқсоқол! Шаҳарда нима гап, фуқаронинг феъли қандай? Нима бўлади?» деб савол қилди. Катта оқсоқол дарҳол «шаҳар тинчлик, ҳамма ўз иши билан машғул, тамом дўконлар очилган» деди. Унда хийла кўнгли таскин топиб чиқиб, кўришиб, ҳаммага хабар қилиб тўпландилар-да, казармадан хабар олсалар, 23 соддат ниҳоят хунук ҳолда ўлиб ётибди. Тўрт киши, саллалик эшоннинг сўфиларига ҳам ўқ тегиб, ўлиб қолибди. Муни кўриб, истибдод золимларининг қаҳри ва газаби зиёда бўлиб, тамом шаҳар халқини қиличдан ўтказмоқчи, Андижоннинг тупрогини осмонга совурмоқчи бўлиб, дарҳол «сим»га телеграм бериб, ҳодисани маълум қилди ва аскар чақирди. Уч соат ўртасида аскар етиб келди. Буни кўриб, катта оқсоқол эски шаҳарга тушиб, бир соатда ҳаммани тарқатиб, одамларни қочириб юборди. «Эски шаҳар отилиши эҳтимоли бор» деб хабар тарқатди. Ҳамма бир соатда, дўконларини беркитиб, тарқалиб кетди. Муслмонларга умумий бир даҳшат тушиб, истибдодчилар зулмининг ваҳми катта-кичикка баробар қаттиқ қора кун туғилди, зўр паришонлик ва изтироб юз келтирди. Бу воқеа золимларнинг зулмига йўлни кенгайтирди.

ҚАТЛИ ОМ

Андижондан Маргилонга хабар борган он Фарғонанинг ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб кўринган муслмонларни отмоққа амр қилди. Ушал кун неча минг муслмонларни беғуноҳ отиб, қонини тўкди. Хусусан, беихтиёр ва бу воқеалардан беҳабар ишламакка чиққан деҳқонларни ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад-ҳисоб отиб юборди. Неча минг бола етим ва юзларча хотинлар бева қолди. Шундан кейин Андижон ичидаги мингбошиларни чақириб, тезлик билан эшонни қувиб чиқиб, тутиб келмоққа буюрди. Амалнараст мингбошилар ҳар қайсиси неча-неча кўппакларини ёнига олиб, ҳар тарафга эшонни излаб кетдилар.

Қайсиларига йўлда саллалик ва оқ тўшпилик киши учраса, тутиб, боғлаб, шаҳарга юбордилар.

ОҚ ТЎНПИ ИЛА САЛЛА ФАЛОКАТИ

Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ тўнни кийган бўлса, истибдод солдатлари: «Сеники эшон», деб, тутуб

урар эди. Ёки салла кўйган киши учраса, уни албатта Икчи эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, сўроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дўши деган нарсанинг уруги қолмади. Кимда бўлса, кўйдириб йўқотди. Мингбошилarning дунёпарастлиги кўзгалиб, шаҳарда кимнинг жойи бўлса, кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшоннинг ҳовлисига борган эдинг», деб сиёсат қилиб, бор-йўғини сугуриб олдилар. Порахўрлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қилади? Бечораларнинг додини сўрайдиган киши ҳеч йўқ эди.

Мингбошиларни эшонни тутмоққа юбориб, ҳокимлар қанча аскарларни Мингтепага эшоннинг ҳовлисига жўнатдилар. Йўлда боргунча ким учраса отиб ўлдириб, эшоннинг ҳовлисига етиб, дафъатан атрофни ўраб, тинтув қила бошладилар. Эшоннинг қочган хабарини эшитиб, хонақоҳида ҳеч ким қолмади, ҳатто бола-чақалари ҳам бошқа жойга қочган эканлар, ҳеч ким топилмади. Лекин хонақоҳида ҳеч нарса кўймай тамом олиб ва печать қилиб, жўнар вақт-Мингтепада уч соат отиш қилдилар. Бу уч соат ичида солдатлар ҳовлидан ҳовлига юриб, ким кўринса отиб ўлдирдилар. Муддат битганда, эшонга қарашли нимаки бўлса олиб, шаҳарга келдилар. Ашё жумласидан бир хос сандукда кўп хатлар бор экан, буни ҳам олиб келиб таржима қилиб кўрсалар, тамомиси ҳар кимдан борган дуойи саломлар экан. Бу дуойи саломлар кимдан бўлса, дарҳол шу одамларни тутмоққа амр қилинди. Шунинг учун Андижон шаҳридан кўп фуқаролар қамалдилар. Тўрт-беш кун ичида атроф ва қамоқлардан ва орқа тоғлардан бениҳоят кишиларни тутиб келиб, қаматилди. Қамоқхона тўлиб, бошқа жойларни ҳам янгидан ҳибсхоналар қилинди. Бунгача Туркистондаги бор солдатларни йиғиб келдилар. Ҳар кун эски шаҳар кўчаларида тўп-тўп аскарлар юрар эди ва кўрган кишини уриб, чоғиб кетар эдилар. Бозордаги катта дўконларнинг кўпини синдириб талаб олар эдилар. Вақт жавзо (май) ойи бўлгани учун аваҳталардаги Элатия катталари йўғон ва семиз одамлар иссиглаб, бўғилиб ва очликдан ҳар кун тўрт-беш одам ўлар эди. Бунинг устига, Фарғона губернатори келиб: «Агар эшон тездан тутилмаса, Андижонни уезди билан бирга тамом отиш (қатлиом) қиламан!» деб буйруқ чиқарди ва «Агар шаҳар ва қишлоқ отилмасин дейилсалар, эшоннинг сўфилари билан кўплашиб тутиб берилсун!» деган буйруғини шаҳар ва қишлоқ кўчаларининг деворлариға ёништириб кўйилди. Бу ҳодисадан

тўққиз кун ўтиб эди, «Эшон қўлга тушди», деган хабар эшитилиб қолди.

ЭШОННИНГ ҚЎЛГА ТУШУВИ

Йикчи эшон қочгандан сўнг, Кетмонтепа Элатия ичига қараб қочиб, уч-тўрт кун тоғлар ичига йўл билмай айланиб юриб, охири ёнида уч кишидан бошқа одам қолмай, Арслонбоб атрофларида юрган экан, буни баъзи одамлар кўрғонлар. Сўроғлаб боргучи — Қўқон қишлоқ мингбоши Қодирқул билан бозор сарқори Яъқуб қўрбоши деганлар шу Арслонбоб тарафига излаб чиққан эдилар; бошқалар бўлса, бошқа тарафларга Қашқар довонига чача тўсиб боргон эди.

Арслонбоб тарафига излаб юргувчи Яъқуб қўрбоши билан Қодирқул мингбошига одамлар эшонни шу тарафда кўрганларини айтганлари учун Арслонбобга яқин Тошкўприк деган тор йўлни тўсиб турганларида, Эшон ўша йўлдан бориб, Тошкўприк устида учраб қолгон. Дарҳол Яъқуб қўрбоши: «Эй, тақсир! Ман сизни кутиб турибман, ёрдам қилмоқ учун» деб, отдан ўзини ташлаб кўришмоқчи бўлиб югурган, эшон ҳам отдан тушиб, йиғлаб қучоқлашиб кўришган вақтда, эшонни кўтариб, тагига босиб олган ва одамларни чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидаги уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб қўйганлар. Қодирқул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни кўриши билан: «Хотин-талоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон буларга: «Икковинг ўлар вақтда жинни бўлиб ўлгин! Бизни русга тутиб берган қўлларинг билан ўзингни уриб, сўккан оғзинг билан ўзингни тишлаб ўлгин!» демакдан бошқа ҳеч гап айтмаган.

Қодирқул мингбоши, дарҳол Андижон ҳокимига «эшонни тутдим» деган хабарни юборган.

Мана бу, эшоннинг тутулган хабари Андижонга етгандан кейин, ҳоким бир тўп солдатларни юборди. Унгача булар эшонни аравага уч одами билан боғлаб олиб, шаҳарга жўнадилар. Йўлда, дарёнинг лабида солдатларга рўбарў келдилар, улар аравани ўртага олиб: «Эшон, эшон» деб милтиқ текизса, Йикчи эшон бошини кўтариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммадали дегил!» деган. Бундан бошқа ҳеч нарса демаган.

Қора дарё кўпригига келиб тўхтаганларида, шаҳар ичига уезд ҳокими хабар қилдики, фуқаролар чиқиб эшонни томоша қилсунлар. Соат ўн ва эрта билан бўлса ҳам, қўр-

қиб, ҳеч ким чиқмаганда олиб ўтиб, янги шаҳарда ҳибс қилинди, Таажжуб шундаки, ҳокимлар ва тўралар бу эшондан неча кун ҳаёт турган бўлса-да, бир оғиз ҳам маълумот ва жавоб ололмадилар. Ҳарчанд сиёсат қилдилар ва гап сўрадилар ва бу ҳужум исёнга далолат қилгувчиларни сўрадилар, ҳеч кимни кўрсатмади, мустабид терговчиларни доғи хасратда қўйди. Эшонни тутғувчи Қодирқулни эски шаҳар Андижонга оқсоқол қилишди ва ёрдам берган Яъқуб қўрбошини Қўқон қишлоққа мингбоши қилиб, неча йилдан буён халқ фойдасига хизмат қилиб келган Холбаҳодир мингбоши ўрнидан бекор қилинди. Қодирқул мингбоши шаҳарга катта оқсоқол бўлган ҳамон шаҳарда зўр иморат қилиб, бечора халқни ишлатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар кун борган қўй ва тортиқ ва ёрдам пулларнинг ҳисоби йўқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулми беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тўхтатмоқни бу киши чиқарди. Бундан ўрганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган бўлдилар. Бечора халқ шапкалик кишининг соясини кўрса ҳам ўрнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди.

АСИР БЎЛҒОН ВА ҚАМАЛҒОН БЕЧОРАЛАР

«Эшонга қарашли» деб кимни тутиб борсалар, бесўроғ қаматилар эди. Хусусан, тоғлардан Элатия катталарини ушлаб келиб, ҳарбия бошлиғи ҳар кун беш-олтисини турмадан олиб чиқиб, ўртага ётқазиб калтаклайдилар. Узун қамчи сопидай тут-қайрағоч шохлари билан бандиларни олиб чиқиб, солдатлар ўртасида яланғоч қилиб, дўнг ётқизиб, тўрт солдат босиб турадилар. Тўрти ўшал калтаклар билан орқасига урадилар. Агар калтак синиб кетса, бошқасини олиб турадир. Қирқ-эллик марта урганча «дод» деб турадир, бундан сўнг овози чиқмай, беҳуд бўлғондан кейин иккинчисини ётқизадир, бошқалари қараб турадилар. Шу хилда ҳаммасини уриб бўлуб, ўлгани бўлса, бошқа қўюб, тирик бўлса, зўр билан юргизиб, турмага олиб кирадилар.

Бир кун сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан, асирларни калтаклаганини кўрсун деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Тўғри турманинг олдига олиб бориб, халқни қатор қилди. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг

атрофига одамларни айлантириб қўйди. Бу бечора бандиларни ўртага олиб келиб, бир қанча дошном билан тўнқўйишганини йиртиб, тортиб ешди. Иккитасини милтиқ қўндоғи билан уруб ётқизиб, қўл-оёғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига, мўйсафид хоин губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг ўгли ҳукмида бўлган аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ўргатди?» деб сиёсат қилди ва солдатларга: «Ур!» деб буюрди.

Солдатлар тўплаб қўйғон узуп калтақлардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлагонда, бечоралар: «Дод!..» деб оламни буздилар. Бири: «Эшон билан бирга бўлмасамда, тавба қилдим!» деб қичқирди.

Урулганларнинг орқалари ёрилиб, гўштлари узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда: «бас, тургаз!» деб эди, солдатлар «тур» деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир бўлолмади. Иккинчиси «ё пирим», деб турмоққа ҳаракат илиб эди, губернатор «нима дейди» деб, таржимондан сўради, таржимон: «Эшондан ёрдам тилайдир» деганда, газаби келиб: «Ётқизиб яна ур!» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гўштлар узулуп тушди. Иккинчи турмоққа қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон ўлди. Бу ҳолни кўрган бандилар: «Эй улуг ҳокимимиз, арзим бор, эй губернатор тўра, икки огиз арзим бор», деса, ё бир товуш чиқарса, тўрт солдат бўйнига таққан довул ноғарасини чалиб юборадилар. Асло сўзни эшитдирмайдилар. Буни кўриб бечоралар бизга қараб йиглаб турар эдилар, шу ҳолда эдики, иккисининг ҳушлари кетиб йиқилишди. Буларни солдатлар судраб кириб, ўрнига бошқа иккисини олиб чиқдилар. Ҳосили — халқ қошида олти кишини уруб, баъзисини ўлдириб, баъзисини беҳуд қилиб, кейин халққа бирмунча сиёсат қилиб, «Подшо аъзамга осий бўлганларнинг жазоси шу бўладир!» деб жавоб берди ва: «12 киши осийлардан осиладир. Ҳамма халқ чиқиб томоша қилсун!» деди. Халқ бирдан туруб эски шаҳар томон жўнади. Йўлда, чиққанларига пушаймон бўлуп, ҳеч кимда сўзламоққа мажол йўқ эди.

ДОР ТАГИДА

1898 инчи мелодий, 15-инчи жавзо эдики, Эшон итгисошини баҳона қилиб, шаҳар ва уез (шимолдан

Еттисув, ғарбидан Ёзиёбон, жанубдан Водил, шарқдан Қашқар девони ўртаси)дан икки миң киши қаматилгон эди. Булар ичида аксарият қирғизлар бўлиб, ўзбек, қозоқ, қипчоқ, қорқалпоқ, тожик, уйғур ва бошқалардан ҳам «исёнчи»лар деб ушлаганлар кўб эдилар. Булардан анчагинаси юқорида айтилганча калтакланиб, урулиб ўлдирилдилар ва бир қанчасини осиб ўлдириш учун 8 та дор қурдилар. Бу дорлар 8—9 газ ердан баланд бўлиб, тепасига галтак ўрнаштирилгон ва ўшандан қора аргамчи ўтказилиб қўйилгон эди.

Бир кун эски шаҳардан «Тамом фуқаро янги шаҳарга чиқсун, эшоннинг сўфиларидан 8 киши осиладир» деб, ҳаммани мажбурий ҳайдаб чиқдилар. Муддаолари фуқарога сиёсат кўрсатмак, уларнинг юракларида кўрқинч қолдирмоқ ва истибдод салтанати тахтида узун замонлар беташвиш барқарор қолмоқ эди. Бу сафар «томошо»га мажбурий чиққанлардан бири ҳикоя қилди: «Бизларни бозордан ва маҳаллалардан катта оқсоқол фармойиши билан миршаблар ҳайдаб, тахминан 500 кишини янги шаҳар крепости (кўрғон) тагига олиб бориб эди: қарасак, адир тарафига 8 та дор қилиб, аргамчиларни тортиб, тайёр қилиб қўйгон экан. Бу ҳолда турмага 50 га яқин солдалар ўлан (ашула) айтиб кириб, 5 та мусулмонни ҳайдаб чиқди. Бечораларнинг рангирўйига асло қараб бўлмайдир. Бирини таниб қолдим, янги шаҳарда солдатхона рўпарасида боққоллик қилиб ўтургон Рустамбек деган киши эди. Биз фуқароларни тикилган дорлар атрофига айлантириб қўюб, аввал беш кишини ниҳоят газаб билан ўртага олиб чиқиб, дорнинг тагига олиб келдилар. Буларнинг ҳолини асло баён қилиб бўлмайдир. Бечораларнинг ихтиёри ўзида эмас, сўзламоққа мажоллари ҳам йўқ эди. Қамалганларига анча кун бўлгон бўлса, овқат емаганлари ҳам маълум эди. Дарҳол 5 та хом сурупдан қилингон халта олиб келдилар. Бир мутақаббир «тўра» қўлига ярим тахта қоғозни олиб, ниҳоят қоғозини солиб ўқиди. Таржимон шу тариқа таржима қилдики: «Сизларнинг подшоҳи аъзам, импратур муаззам аскарлари борасида қилгон ҳамла, ҳужумларингиз ва бу исёнга сабаб бўлгон Муҳаммад Али Эшоннинг импратур аъзамнинг улуғ сиёсатидан кўрқмай қилгон феълига шерик бўлиб, ёрдамда бўлгонларингиз сабаб бўлди. Сизларнинг бешовларингизни ҳарбий суд осиб ўлдирмоққа ҳукм қилди. Алҳол сизларга шу ҳукм жорий қилинадир», деган ҳамон солдатлар бирдан қиличларини сугуриб, пешоналарига тутиб, ярим

соатга яқин погораларини чалиб турдилар. Ҳалиги халталарни кийдириб, дорнинг тагига қўйилгон курси устига етаклаб келиб чиқардилар. Бўюнлариға дор аргамчасини солиб, оёқ остидаги курсини тегиб юбордилар. Ҳар беши ҳам осилиб қолиб, тахминан икки минут айланаб ҳаракат қила туриб, кейин қимирламай қолинди. Андак тургондан кейин бир духтур келиб, осилиб тургон бечораларнинг қорнига қулоқ солиб, кейин бир нима деб қўйди. Солдатлар келиб, аргамчини бўшатиб, ўликларни дорнинг ёнига кавлаб қўйилган чуқурга тегиб тушуриб, устига курак билан тупроқ тортиб қўйди. Буларни кўмуб хотиржам бўлгондан кейин, губернатор фуқароларга қараб, оқ подшоҳни бирмунча мақтаб, «импратур аъзам казо ва казо!..» деб, охири: «Бу қўрилган сиёсатни кўрмаганларга баён қилинлар, ҳар ким исён қилса, мундан баттар бўладилар!» деб халққа жавоб берди. Йўлда келатуриб, шулар қаторида осилгон Рустамбек магазинчи хусусида сўзлашиб, бу киши умуман эшонларга беихлос, эшонларни суймайдирган киши эди. Нечун Йикчи эшонга қўшулгон экан, деб сўрагонимизда, бу ишнинг аслидан хабари бор бир киши Рустамбекнинг айби ва гуноҳи солдатларга насия қилиб, нулини қистагонидир, деб жавоб берди.

Бу ҳодиса шундай бўлгон: Рустамбек неча вақтдан бери янги шаҳарда дўкондорлик қилади. Ҳукуматнинг тўра ва солдатларига ойлиқларини олганча насия мол, овқат бериб туради. Улар ҳам қачон ойлик олсалар ва пул топсалар, бериб турадилар. Солдатлардан насия мол олиб, нулини бермаганлар иккинчи насия сўрағонда, Рустамбек бермайдир. Шунга адоват қилиб юрганлардан бир нечаси Рустамбекни тегирмон қилиб, тургон жойидан тутиб келиб қамаб, эртасига дўконни очиб-талаб, ўзини «Кеча эшон билан бизларга ҳужум қилгонда таниб қолгонмиз», деб остириб юборадилар. Бўлмаса эшон кирган кечаси тегирмонда анча киши кўрган ва ҳарчанд гувоҳлар кўрсатса ҳам қабул қилинмайдир...

ИСТАРШИЙ ОҚСОҶОЛ

Андижон эски шаҳари учун бирта мингбоши бўлур эди. Бу мингбошини чор ҳукумати ўз буйруғи билан яхши хизмат қиладиргон жобир ва зolimлардан тайин қилар эди. Мана шунини «истарший оқсоқол» дейилар эди.

Йикчи эшон солдатларга ҳужум қилиб қочгандан кейин «қайси мингбоши хоҳ фуқаро бўлсун, хоҳ бошқа... тутуб келса, Андижон шаҳарига истарший оқсоқол қилинур» деб ваъда берилган эди. Бинобарин, ҳар ким амалпараст бўлса, эшоннинг орқасидан қувлаб кетган ва Қўқон қишлоққа мингбоши бўлуб турғон Қодирқул шлаб келгани учун уни шаҳарга катта оқсоқол қилинган эди.

Эшонни тутуб келгандан кейин ҳукуматдорлар Андижон шаҳар ва уездининг фуқаросидан ниҳоят хавфланган эдилар ва «Эшон билан ҳамма фуқаронинг маслаҳати бир, албатта, булар бир кун эшоннинг орқасидан ҳужум қилсалар керак», деб эшонни неча қабат занжирлар билан боғлагон эдилар. Шунинг учун эски шаҳарни муҳофазат қилиб туриш ихтиёрини катта оқсоқолга бериб, шундай таъкид қилдики: «Эски шаҳарни эҳтиёт билан сақлаб турасан! Эшонга бордикелди қилғон одамлар бўлса, ҳаммасини суриштириб тутуб берасан! Умумий фуқароларни қайси хил сиёсат билан бўлса-бўлсун, Русия подшоҳига тобеъ ва мутеъ қиласан! Русия амалдорлари эски шаҳарга тушсалар, ҳамма фуқарони ўрнидан туруб, энгашиб салом қилмоққа ўргатасан! Дўкондор ва растадагилар бўлса, ҳаммаси бўлсун, ҳоким, пристав, ҳосили, қайси амалдор бўлса-бўлсун, эски шаҳарга тушса, ҳаммалари дўконларининг олдиға тушиб қатор бўлуб, энгашиб салом қилиб турсинлар! Муллалар ва мударрислар бўлса шогирдларига Йикчи эшондан шиқоят қилиб, уни ёмонлаб турсунлар! Ва мактабдорлар бўлса, майда болаларга «эшон осий бўлди, боғий бўлди» деган гапларни ўргатсунлар! Аълам муфтилар бўлса, «Йикчи эшоннинг осий, боғий бўлғони учун тездан ўлим жазосига мустаҳиқ бўлмоғи шариатда ҳам дуруст» деб фатво берсунлар! Адиб ва шоирлар Йикчи эшоннинг тамом қилғон ёмонлиғи ва ҳийлаларини шеър (байт) қилиб газитта юборсунлар! Агар ҳар ким бу хусусда қилғон сиёсат жабриндан арз қилса, биз у аризачининг ўзига жазо берамиз!» деб, қўлиға приказ ва мандат қилиб берилди ва ҳар кунги воқеаларни эрта билан билдириб турасан, дейилди.

1898-инчи милодийда, хануз Йикчи эшон қамоқда турғонда «унга қарашли ёрдамчилар», деб, ўзбек, қирғиз, қипчоқ, қорақалпоқ, қашқарлардан ҳар кун нечасини тутиб келиб, осиб, қанчасини калтаклаб ўлдириб турадир. Ўлганлар ўрниға атрофдан одамларни тутуб

келиб турадир. Шаҳар ниҳоят бесаранжом бўлуб, хавфда бўлгон вақтда янги тайин бўлгон катта оқсоқол Қодирқул (шаҳар мингбошиси) кўча-кўчага миршаблар қўюб, маҳаллаларга одамлар юбориб, ҳар масжидда, имом бошлиқ тамом қавм ва аҳли маҳаллаларни олдириб бориб, «беда бозори» деган яланг ва кенг жойга неча минг кишини саф-саф қилиб қўюб, ҳокимдан эшитган гапларини фуқарога айтиб, сўзининг охирида: «Агар кўча-кўйда ҳоким, пристуф ёки тўралар сизларга рўбаро келса, дарҳол рукуъ қилиб, салом қиласизлар! Ва расталардан ўтуб қолса, ҳаммаларингиз дўкондан баробар тушуб, мана шу тургонларингиздек қатор бўлуб, растадан ўтуб кетганча энгашиб, салом қилиб турасизлар! Чунончи, ман саломни сизларга ўргатмак учун чақирдим. Мана, ман ҳозир «Ташла!» дейман. Баробар номозда энгашгандек ташлайсиз», деб, бир четга бориб, «Ташла!» деб шовқун соладилар. Бечора халқ баробар ҳайит номозида ёки жума номозида рукуъ қилгондек энгашадир. У четга бориб, «Тур!» деганда ҳамма баробар турадир. Яна «Ташла!» деган ҳамон баробар энгашадир. Агарда бирон киши баландроқ турса ёки паст бўлуб кетса, югуриб келиб бу одамни дўшослаб, уруб-тепиб, сўкиб, «баробар тургил» деб танбех қиладилар. Яна «Ташла!» дейдир, халқ энгашадир.

Алҳосил, бечора фуқарони 20 мартаба «Ташла!» деб рукуъ қилдириб, кейин: «Ҳамма вақт шундай баробар энгашиб турасизлар!» деб жавоб берадир. Эртаси яна бошқа маҳалла одамларини имомлари билан чақириб, шу таълимни қиладир. Ўртада неча мартаба халқни уруб, юзларига попок оғзидан тупураб эди.

ЯРИМ ПОДШОҲ

Бу таълим ва саяждага одат қилдирмоқдан муддао нима десалар, яқин кунларда бу ҳодисанинг устига Туркистон вилоятининг генерал губернатори бўлгон nobакорким, умумий Туркистон фуқаролари ярим подшоҳ дер эдилар ва номи А. М. Духовский эди, ҳамма тараддуд шунинг учун экан.

Бир неча кун ўтгандан сўнг «ярим подшоҳ келади», деб, ҳамма кўчаларга байроқ тутуб, шаҳарни неча кунлар зийнат бериб, ҳамма мактаб болаларини вокзалга олиб чиқиб, қатор қилинди (у вақтларда камина ҳам туземной

ишколда ўқур эдим). Фуқаролар кумуш табокда нон, туз тутуб тургон эдилар. Уез ҳокими умумий фуқароларга хитоб қилиб, «Ярим подшоҳ келиб, вагондан тушган ҳамон ҳаммаларингиз таълим олгонларингиздек баробар энгашиб, ерга қараб турасизлар! Бошларингизни кўтаринглар, десам ҳам кўтармай туринглар!» деб қўйди.

Истансага чиққан халқ 2 соат кўброқ интизорлик тортди. Шундан сўнг бирдан поезд кўрунуб қолди ва вагонлари ниҳоят зийнатланган ҳолда келиб тўхтади ва солдатлар тушуб, қатор бўлгондан сўнг ярим подшоҳ тургон вагондан бир неча ясангон тўралар тушдилар. Кейин ўша юқорида шакли номубораги баён қилингон генерал ниҳоят қовоғини солиб, қаттиқ ғазаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб, рукуъ қилиб турди. Вагондан тушуб, тўғри уез ҳокими олдига келиб, шаҳардан аҳвол сўради. У «Ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир», деб сўради: Ҳоким: «Жаноб импратор аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни бўлиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар ҳижолат бўлуб, улуғ ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бетимиз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сўраб олмасалар, муборақ бетларига камоли ҳижолатдан қарай олмаймиз, дейдилар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедик: «Гуноҳни қилиб қўюб, эмдиги ҳижолат нимадир? Фарғона музофатидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуруб бормоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нуқус етмайдир!» деб ғазабланиб, ҳокимдан сўрадики: «Неча йилдан буён бу жойга ҳокимсиз?» Ҳоким шошиб қолиб: «Тўрт йилдан бери», деганда: «Тўрт йилдан буён лоақал ҳар йилда биртадан бўлгонда ҳам тўртта яхши ошно қилмогон экансиз-да, шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруки қилиниб, импратор аъзамнинг 23 қаҳрамон ўғли ўлмас эди. Бунинг учун сени ўрнингдан бекор қилдим», деди (бу ҳокимнинг номи Кайшовский эди). Кейин фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳкорсизлар. Сизларнинг нон-тузингизни қабул қилиб бўлмайдир!» деди ва бир тўп ҳинд ва яхудийлар ҳам нон-туз ушлаб турган эдилар, шуларнинг олдига бориб, нон-тузларини қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда манга сартлардан кўра яхшироқсизлар» деб, аскарлар томон

юрди. Биз туземной шикол талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар тургон эдик; бизларнинг ёнимизга тўхтаб, «Сизлар яхши ўқиб турунглар» деб чўнтагидан бир сўм пул олди-да, домла қўлига бериб, ёнгоқ олиб бўлуб беринг, ўйнасунлар ва подшоҳ ҳазратларини дуо қилсунлар», деб аскарлар олдиға ўтиб кетди. Кейин халқ бечора маъбус бўлуб, кўрқуб, тарқалиб кетди.

Мана шунча кунги тайёрлиг ва рукуъларга мукофот учун шунча сиёсатлар қилиб, Андижоннинг тупроғини осмонга совурмоқ билан халқни кўрқутуб, юракларини ёрди. Мунофиқлар саждасидек, мазлум халқ ва маъсум мактаб болаларининг саждалари «жаноб тўра»га қабул бўлмади.

БЕСАРАНЖОМЛИКЛАР

Вақтики, хоинлар бошлиғи Духовский келиб бечора мусулмонларни ўзига сажда қилдириб, кумуш тобоқларга солиб тургон нон-тузларига қарамай: «Андижоннинг тупроғини осмонга совураман, импратор аъзамга Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуруб, йўқ қилиш билан ҳеч нуқус бўлмайди, мамлакати камайиб қолмайди!» деган сиёсатларни қилди, буни эшитган халқ кўрқуб, уй ичи рўзгорларини ва болачақаларини ҳар тараф қишлоқларга қочириб, бесаранжомликда қолди.

Истибдод амалдорлари (элликбошидан тортиб, мингбошигача мусулмон амалдорлари)га «худо бериб», қиладиргон зулм ва таъаддиларига зўр баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб бўлмайди. Мингбошига дучор бўлмагон ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳаммани кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб бор-йўғини қоқиб олдилар. Чунки эшонга қарашли одамларни ҳар кун уруб, осиб, отиб тургон вақти эди. Ҳатто маҳалла элликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, ропурт қиламан!» деб кўрқутуб, ўзларига яраша бирор нарса олар эдилар.

Истибдод асосини маҳкам қилгунчи пристуфлар ва бошқа тўра, чиновниклар бўлса, ҳар кун эски шаҳар бозориға тушуб, савлат кўрсатиб, айланиб юрар эдилар. Кўча ва расталардаги халқни ўзларига салом қилдирмоқ балосига мутбало эдилар. Ким салом қилмаса ёки дўкондан пастга тушуб қўл қовуштириб турмаса, дар-

ҳол устига бориб: «...Эшон!» деб қўлидаги палка (таёқ) билан бошига солар эди. Мазлум халқ бу хорлиқ ва разолатни кўриб: «Тавба қилдим, тўра, ман кўрмай қолибман» дер эди; кўброқ тавба қилиб, илтижо қилгонда раҳм қилса, қўяр эди, бўлмаса, палиска чақириб, турмага — қамоққа юборур эдилар.

ҲУҚМ КУНЛАРИ

Эшон ушланиб, ниҳоят ҳақорат ва таҳқир билан бир қора аравага боғланиб, эски шаҳардан ўтган вақтда ҳамма халқни мажбурий кўчага тургузиб қўйдилар. Солдат ва амалдорлар аравани ўртага олиб секин-секин юргизиб, ҳар жойда 5—10 минут тўхтаб: «Йикчи эшон шу одамми? Танигон одамлар бўлсалар айтсунлар!» деб фуқародан сўра эди. Эшонни кўрган ҳар ким ерга қарайдир, эшонга қарамайдир. Чунки эшон таниб сўрашиб қолмасун деб қўрқадир. Уша йилда эшонни бориб кўрмаган одам, Андижонда кам қолгон эди. Балки ҳамма кўрган деса бўлур эди. Золим тўралардан қўрқуб, ҳеч ким эшонни танимайди. Кимни тутуб, эшон шуми, деса, билмайман жавобини айтадур. Кўп киши танимаймиз жавобини бергандан кейин мустабид золимлар хавфга тушуб, бу киши эшон эмасмикан, деб ташвиш қилар эдилар. Охири эски шаҳар истарший оқсоқолига буйруқ қилдиларки, Йикчи эшонни танийдиргон одамлардан 4 кишини чақирсун, эшонни таниб билиб берсун, деб. Шаҳар оқсоқоли бу буйруқни олгондан кейин, эшонни танийдиргон киши борми, деб шаҳардан киши ахтарди. Ҳеч ким қўрқуб «танийман» демади. Охири мажбуран тўрт кишини олиб, оқсоқолнинг ўзи чиқиб: «Сизларга ҳеч гап йўқ, ман сўраб оламан. Сизлар «эшон шу одам» деб қўярсизлар», деди.

Улар янги шаҳарга чиқиб, ҳукуматдор ва амалдорларнинг мусулмонларга ёмон қараганидан қўрқуб, ваҳм олиб, инкор қилиб, бизлар ҳеч вақт эшонни кўрмаган бўлсак нима деб биламиз, эшонни билган одам бўлса бўлур эди, деб арз қилдилар. Уез ҳоими: «Сизларга ҳеч гап йўқ, қўрқманглар, ҳарбий судларга «шу эшоннинг ўзи» деб қўйсангизлар бўладир. Башарти, бу эшон бошқа одам бўлмаса, деб тўртовини турмада эшонга рўбарў қилгонда, тўртови ҳам равшан билиб «эшон шу киши эди» деб қўйдилар. Кейин буларга жавоб берилди.

Бу чиққан гувоҳлардан бири Мирза Масъуд деган

киши эди. У шундай ҳикоят қиладириким: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб қўйгонда, бир неча солдатлар олдимиздан ўтиб, «сеники эшон» деб тупириб кетадир. Руслар олдимиздан ўтса, ит қараши қилиб, хўмрайиб, сўкиб ўтадир. Охир кўчада туролмай қўрқиб, маҳкаманинг ичига кириб ўлтирдик. Бир оз фурсат ўтганда уез ҳокими билан бир қанча тўралар чиқиб, бизларга танбеҳ қилдиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлгондан эшон шу десангизлар, суд қошида гуноҳкор бўласизлар. Рост сўзламоғингиз учун аълам домла қасам берадир деб оқсоқолга, дарҳол бир катта аъламни олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам (миршаб) юбориб, Мулла Муҳаммад Мусо аъламни ҳайдаб чиқди. Кейин «аълам келди» деб ичкарига хабар бергани кириб кетди. Бечора аъламнинг ранги ўчиб, қалтираб, ниҳоят қўрқуб ўлтирар эди. Ман: «Қўрқманг, сизни бизларга қасам бергани чақирди», деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги тўралар чиқиб, аъламни чақириб: «Мусулмон қондасича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сўзларни айтмаклари учун», деб қараб турди.

Аълам домла бизларга тамом қасам алфозлари билан боблаб қасам бердилар. Кейин аъламга жавоб берилди.

Бизларни 5 та тўралар бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак, турмада қадам босарлиқ жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиқлиғидан турманинг ичи дўзах бўлуб кетибдур. Бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсун, турарга мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб ўтиб, бир хонага кириб эдик, Йикчи эшон билан уч киши ўлтирибдир. Ҳаммалари банд, занжир солингон. Хусусан, эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдирлар. Оёқ, бўйни, қўли боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски тўни бор, ерга қараб ўлтирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда тургон мингбоши, «салом қилма» дегандек ишорат қилиб, нуқуб қўйди. Кейин тўралар кириб: «Чўрт эшон!» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар шу, дедик. «Яна тузук кўринглар, ғалат қилманглар, рост айтинглар!» деб, сиёсат қилиб эди, бизлар қўрқуб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири, қўлинг билан ушлаб кўрсат!» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан кўрсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар жим эканини билмадик. Ҳаммамиз чиқиб, йўлда келаётиб, кейин бирини таниб

қолдик, олдидағиларнинг бири кўгартлик қирғизиялар мингбошиси «Чибил» бўлус деган одам экан. Лекин улардан ва эшондан бизларнинг олдимизда гап сўралмади».

Музофот губернатори ҳарбий суд билан бирликда бечора эшонни оғир банд остида уез маҳкамасига олиб кириб, тергов қилғонида маҳкамада мирзобошлиқ қилгучи Мулла Исмоил қулоқ солиб ўлтургон ва эшон осилгондан сўнг шундай ҳикоя қиладир: «Эшоннинг тутулғонидан тахминан 9 кун кейин, эшонга қарашли 15 кишини осиб ўлдиргандан сўнг, эшоннинг ўзини уез маҳкамасига бир тўп солдатлар ҳайдаб келди. Эшонда юрмоққа ҳам мажол қолмагон, оёғи ва қўлига занжир, банд солинган эди. Фарғона губернатори Чайковский мундан бошқа ҳарбий суд аъзоларидан беш киши ва бир қанча аскария тўралари ҳозир эдилар. Эшонни ичкарига олиб кириб, ўртага ўлтиргиздилар.

Губернатор қуйидагича савол қилди:

— Сан эшон император аъзамнинг бутун жаҳонда энг катта ва қадрли ҳам душманларига зафарлик бир подшоҳ эканини билиб туриб, нима учун бундай ёмон қасдга киришдинг?!

— ...

(Эшон индамай ерга қараб ўлтирадир).

Губернатор:

— Сўзла! Жавоб айт! Ўзунгча бу феълга киришдингми ёки сани одамлар зўрлаб исён қилдирдимми?!

(Эшон сўзламайдир, ерга қараб жавоб бермай ўлтирадир).

Судлар таржимонга: «Сиз айтинг! Сўзласун, бўлмаса мажбурий сўзлатамиз», деганда, таржимон таҳдид, сиёсат қилиб: «Гапга жавоб бергил» деб, бир қанча дашном қилди. Охирида: «Ман нима дедим? Фаҳмладингми?!» деганда, эшон йўқ деган жавобни сокингина айтди. Губернатор уез ҳокимига қараб: «Бошқа таржимон чақиринг!» деди. Чунки таржимон Қафқасия мусулмонларидан Ога Беков деган бўлиб, сўзи ўзбекчадан бошқачароқ бўлғони учун «эшон фаҳмламади» деб ўйлади. Унда уез маҳкамасининг адабий таржимони Эшмуҳаммад тўра Тошмуҳаммадов деганни чақириб, ҳарбий суд раиси буюрдики: «Эшонга айтинг, бўлгон ходисани сўзлаб берсун, кимлар эшонни шу ёмон ҳаракатга далolat ва тарғиб қилди?»

Бу сўзларни эшонга қараб таржима қилди.

Эшон, ўзум қилдим, деб жавоб берди.

Раис: Ўзинг бу хаёлни аввалдан ўйлар эдингми, ёки яқинда кўнглингга тушдими?

Эшон: - Ўзим ҳар йили шу ойларда бир мартаба 5—10 кун ўзумни билмай қолар эдим. Бу йил ҳам қилгон ишимни билмайман.

Раис:— Сан билан кимлар бирга эди: амалдор, мингбоши ёки юрт боши катталаридан ҳам иштирок қилдиларми?

Э:— Йўқ.

Р:— Эски шаҳар фуқароларидан ҳеч ким бирга эдимми?

Э:— (Жавоб бўлмади).

Р:— Жавоб бер!

Э:— (Жавоб йўқ, сукут қилади).

Р:— Оқ подшоҳни ва унинг амалдор, ҳоким, пристуфларини дўст тутар эдингми ёки душман тутар эдингми?

Э:— Кўгарт тарафидаги мужиклар бечора фуқарони кўб хор қилиб, уруб, ер-сувларини тортиб олгонлари учун хафа бўлуб, душман тутар эдим.

Р:— Мужикларнинг зулм қилгонини ўзинг кўрганмисан ёки одамлар келиб айтдими?

Эшон сукут қилиб жавоб бермади.

Раиснинг атрофида элликка яқин солдатлар тургон эди. Уларга қараб: «Ур!» деб буюрди. Тўрттаси югуруб келиб қўлидаги милтиқнинг қўндоғи билан 20—30 ни солди ар. Эшон ўлтиргон курсидан йиқилди. Яна турғизиб қўюб: «Сўзла, мужикларнинг зулмини санга ким хабар қилгон!» — деб савол қилгонда, эшон:

— Алҳамдулилло, алҳамдулилло! — деб қўйди.

Суд: «Нима дейдир?» деб таржимондан савол қилғонида, Тошматўф, худога шукр қилади, деди. Суд раиси яна икки солдатга: «Калтаклардан олиб кел», деб буюрди. Солдат югуриб чиқиб, бир қучоқ калтак олиб келди. Эшонни ётқизиб калтакладилар. Эшон ҳеч овоз чиқармай беҳуш бўлиб қолгондан кейин солдатлар судраб, ташқари олиб, аравага кўтариб ташладилар. Аравага тўртта солдат чиқиб, эшоннинг устига ўлтириб, тўғри турмага олиб кетдилар ва турма начальнигидан хат олиб келиб, суд аъзоларига топширдилар. Эшон билан бирга келтирилган Чибил бўлус билан яна икки киши эшонга бўлгон ҳодисалардан қўрқуб ўлтирар эдилар. Локин Чибил бўлуснинг рангидан қўрқув асари билинмас эди. Навбат буларга келиб, биринчи навбатда Чибил бўлусдан савол қилинди:

Суд раиси:

— Санинг исминг нима, қайси жойдансан?

Ч:— Ман Кўгарт тобеъидан, номим Чибилдир.

Ра:— Неча ёшга кирдинг?

Ч:— Эллик ёшга кирдим.

Ра:— Неча таноб сринг бор?

Ч:— Биз қирғизларда ер бўлмайди. Бизларда от, мол, қўй, эчки бўладир. Биз тирикчилигимизни молдан қиламиз.

Ра:— Қўй, мол ва отларинг қанча?

Ч:— Минг беш юзга яқин қўй, эчки билан икки юзга яқин от, мол бор.

Ра:— Бу моллар отангдан қолганми ёки ўзинг топганмисан?

Ч:— Бу молларнинг ҳаммасини ўзим топганман. Отамдан қолган нарсаларнинг ҳаммаси ёш вақтимда йўқ бўлуб кетган эди.

Ра:— Подшоҳи аъзамнинг улуғлигини ва аскарларининг кўблигини биларми эдинг?

Ч:— Билар эдим.

Ра:— Шундай бўлса, нимага Йиқчи эшон билан қўшулуб мундай беадаблик ва подшоҳи аъзамга зўр хиёнат қилдинг?!

Ч:— Ҳақиқат қилиб кўринг! Ман эшонга қўшулуб шаҳарга келган эмасман. Эшон шаҳарга кирган куни ман Кўгартда эдим. Кўгарт элларидан сўралсун.

Ра:— Эшоннинг шундай ҳаракат қилишидан хабаринг бор эдими?

Ч:— Озроқ хабарим бор эди. Лекин шаҳарга солдатлар устига юришидан хабарим йўқ эди. Посолкалардаги мужиклар тоғлардаги қирғизларни кўб сиқиб, ерларини, от-молларини тортиб олғонидан эшоннинг муридлари кўб жойга арз қилгонларида сўрамай овора қилгани учун аксар қирғизлар йиғилиб, посолкаларга ҳужум қилмоққа эшондан ижозат олишга борганларида, эшон уларни ман қилиб: «Янаги йилгача сабр қилинлар! Янаги йилгача кўпайиб, иншоллох, ўзим бош бўлуб, мужиклар устига газот қиламиз», деган, деб эшитиб эдим. Мундан бир ой ўтгандан сўнг эшоннинг чақириши билан Мингтепага бордим. Эшон билан кўрушуб, дастурхон ўтгандан сўнг, мани хос ҳужрасига олиб кириб, газот қилиш маслаҳатини қилди. Ман кўлимдан келганча ман қилдим. Охири эшон: «Янаги йилгача сабр қиламиз» деганда, ман бир йилгача кибор-ким йўқ, албатта, бу хаёл эшоннинг дилидан чиқиб

кетеп ижаб эмас, деб ўйладим. Лекин шаҳарга киришни айтган эмас, «атрофдаги мужиклар устига юрамиз», деган эди.

Ра: — Санга мунча маслаҳатни бир йил аввал айтган бўлса, сан нима учун келиб уез ҳокимига хабар қилмадинг? Лоақал хат билан маълум қилмадинг?

Ч: — Кўгарт бозоридаги Никольский посолканинг истаршинаси Николай деган ўрусга: «Мужикларингни сал босиб қўйгил, қирғизларга кўб зулм қилгонидан улар тўйиб юрибдир. Йикчи эшонга арз қилгон эканлар, у насиҳат қилиб, босиб қўюбдир. Бўлмаса, йиғилиб ҳам-малари ҳужум қилмоқчи ҳам бўлгон эканлар» деб айтиб эдим.

Ра: — Мужикларга айтгунча, нима учун дарҳол келиб шаҳар ҳокимига айтмадинг!

Ч: — Ман ўша Николай бориб айтган бўлса керак, деб гумон қилдим-да, айтмадим.

Ра: — Санга эшон бу кундан 15 кун аввал нима хат қилгон эди?

Ч: — «Бизга қарашли буродарларни чаҳоршанба куши хабар қилиб, Мингтепадаги хонақоҳга юборинг, корхайр ишимиз бор. Марҳамат қилиб ўзингиз ҳам бир келсангиз, зиёда ҳурсанд бўлур эдик», деб хат қилгон эди, ман бу хатни эшоннинг Кўгартдаги Қосим деган ҳалифасга юборгон эдим. Ўзим боролганим йўқ. Бирор ҳафтадан кейин шундай ҳодиса бўлуб қолди. Ҳаммамиз беҳабар қолдик.

Ра: — Сан одамларни тўплаб юбориб, ўзинг «яна қолгон одамларни тўплаб турарман, эшон бу тарафга юрсунлар» деб хат қилган экансан. Бу хатда: «Аввал атрофдаги мужикларни босиб, кейин шаҳарга ҳужум қиламиз» деган экансан. Бу хатни ким ёзгон эди?

Ч: — Бундай хат қилгон эмасман, ёлгон...

Раис саркотибга «ўша хатни ол» деб буюргонда, саркотиб иш ичидан олиб, раис қўлига берди. Раис олиб Чибилга кўрсатиб, «шу хатни танийсанми» деганда, Чибил ҳеч нима деёлмади, ҳомуш бўлуб қолди.

Эшон «хуруж» қиладиргон куни Чибилга қилгон хатининг орқасига Чибил суд раиси айтган гап мазмуини ёзиб, Йикчи эшонга шитоблик сураътда юборгон экан, эшон хатнинг жавоби келганча турмай, шошиб шаҳарга жўнаб кетгандан кейин бориб, хонақоҳда қолгон экан.

сўзидан адашиб суд раиси яна кўб гапларни сўрагонда

кеч жавоб бера олмай, аввалги аҳволдан бошқа ва умиди узилганнамо бўлуб, хайратда қолди. Мундан эшон билан маслаҳатда бир экани маълум бўлуб, суд райси шу мажлисда уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтита солдатлар бир кўтарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб, чунон калтакладиларки, орқасининг тамом гўшлари деса бўлуриқ узулиб кетди. Охири «дод» демакка мажоли қолмай, беҳуш бўлиб, ўлик суратида йиқилиб қолди.

Буни кўруб тургон шериклари ҳам камоли қўрқувдан хушларидан кетиб, ётиб қолдилар. Чибилни бир тарафга ташлаб қўюб, бу икки бечоралардан сўз сўрамоқ учун ҳарчанд бедор қилсалар бўлмади.

Охири бошига этикларининг пошnasi билан тепдилар, яна ҳеч имкони бўлмади ва шом вақти бўлуб, қоронги тушуб қолғони учун буларнинг учалаларини аравага судраб солиб, турмага юбордилар.

Буларни жўнатиб, «суд ёпилди» деб эълон қилгондан сўнг, бир-бирларига ўз қилгон зулмлари борасида изҳори хурсандлик қилиб кулуб, ҳукмни кечаси соат ўнда қиламиз, деб тарқалдилар.

УЛУМ ЖАЗОСИ

1898 йил 13 жавзода ҳарбий суд, Фаргона губернатори бошлиқ, эрта билан соат саккиздан кеча соат саккизгача уч маъюбни калтаклаб, беҳуш қилиб жўнаб кетиб, кечаси соат ўнда яна уез маҳкамасига йиғилди. Ҳар қайси тўра бир-бирови билан кўрушар-да, «вой дод, вой дод» деб калтак еган бечораларни масхара қилиб кулишар эди. Ўлтуруб протоколларни ўқуб, дафъатан, эшонга қўшиб Чибил бўлусининг ва яна тўрт судда ҳақиқат қилмагон одамларнинг номини айтиб, олти кишини эрта соат ўн бирда осиб ўлдирмакка ҳукм қилдилар.

Ҳукмдан сўнг ҳаммалари ўрунларидан туруб «час» бериб, бирмунча гапларни айтиб ўлтирдилар. Кейин мусулмон мирзони чақириб, таржимон воситаси билан «эрта билан соат саккизга умумий фуқаролар ҳозир бўлсунар. Қўрғон тагида Йикчи эшон осиладир. Ибрат учун кўришлари мажбурий» деб, эски шаҳар оқсоқолига зарур буйруқ ёзишга буюрди. Мирзо Исмоил буйруқни ёзиб тургон вақтда суд аъзоларидан бири югуриб чиқиб, тамом мактабдорлар ҳамма шогирд болалар билан чиқишлари «мажбурий» деб ёзинг, деб

буйурди. Иккинчи чиқиб: «Нима керак, майда болаларнинг заруралиги йўқ» деб, мунозара қилиб қолди. Жавобига: «Бир болалар катта одамлардан кейин қоладургон одамлар бўладиргони учун, узун умр кўруб, кўб йиллар Россия подноҳининг сиёсатини айтиб юрадилар», деганида ҳаммаларига маъқул тушуб: «Бундай бўлса, иккинчи яна алоҳида буйруқ қилинсун. Тамом мактаб болаларини ҳам домлалари олиб чиқсунлар!» деганда мирзо иккинчи мартаба қаттиқ ва мажбурий буйруқ қилди, бу буйруқни миршаблардан оқсоқолга юборилди. Оқсоқол кечалаб миршабларни бутун шаҳар ичида чопдириб юриб, маҳалла элликбошиси воситаси билан ҳеч кимни ухлатмай, тонг отганга тамом шаҳардаги муаллим, имомлардан тилхат қилдириб олди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Қодирқул мингбошининг зарби ва сиёсати ниҳоят қаттиқ ва бераҳм бўғони шаҳар фуқароларига маъруф ва машҳур эди. Имомлар саҳар соат беш-олтида туруб, маҳаллаларидаги қавумларига хабар қилдилар. Мактабдорлар бўлса, тамом шогирдларига хабар бериб, эрта билан соат саккиз бўлгонда ҳамма фуқаролар ва шогирдлар катта оқсоқол ҳовлисининг олдига ҳозир бўлдилар. Имом ва муаллимлар қўрқиб титрар эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рўбарасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз?» деб савол қилиб эди, «тахминан 35—40 тача киши билан келдик» деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча уйлик?» берилган саволига сукут қилди. Маҳалла бошлиғи: «Тақсир, қирқ уйликмиз», деб жавоб бериб эди, оғзига келган ҳақорат билан дашном бериб: «Қирқ уйлик бўлсанг, 35 киши келадими? Нима учун ҳамма қавми бошлаб келмадинг!» деб ёнида бўлгон миршабга «Ур!» деб буйурди. Миршаб қамчи билан уруб турдир, бечора маҳалла бошлиғи бошини енги билан тўсуб:

— Тақсир, тавба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафга кетган эканлар, топмадик, — деб овоз қилди.

Оқсоқол юртга сиёсат ўтказиш учун «ур» дардига гирифтор бўлгон ва ким бўлса бўлсун, рўбара келса урдирмай қўймас эди. Охирида, бу «ур, ур» дардининг касофати билан бир дўкандор арманининг бойини уруб қўйди, бу армани бой нафсоният қилиб, сармодорлар тарафдори бўлгон ҳоким губернаторларга арз қилиб, судга бериб, охири истибод учун қилгон шунча хизмати мукофотига, ниҳоят, хорлиқ билан ўрнидан бекор бўлди ва Қўқон қишлоққа бориб, амал ҳасратидан бетоб бўлуб, охири Мажнундек бўлуб, ўзини ўзи

жароҳат қилиб ўлди. Мустабид ҳукумати бизга эшон ҳодисасида кўб хизмат қилгон эди, деб риоя қилмади. Сармойдор бой арманининг капитал қуввати уни йиқитиб қўйди.

Энди мақсадга келайлик: соат саккиз бўлганда, ҳам-мани қатор-қатор қилиб, мактаб болаларини олдига солиб, янги пфаҳарга тахминан 8000 киши бўлса, 2000 майда мактаб болаларини олиб чиқиб, Тупроқ қўргон олдига, адирнинг тагига қон иси келадирган ва тикиб, сошлаб қўйилгон дорларнинг атрофига одамларни айлан-тириб қўйди. Ҳоким чиқиб, фуқаронинг кўблигини кўриб, катта оқсоқолга «рахмат» деб, ёш болаларни ҳам дорнинг бир тарафига қатор қилиб қўймоққа буюрди. Бир тарафдан жой бўшатиб турган ҳолда бир киши: «Ёш болалар қўрқарми экан? Одамлар орқасига қўйсақ, қалай бўлар экан?» деб мингбошига айтган эди. У бориб ҳокимга айтган экан, «Қўрққани яхшироқ. Эсидан чиқ-майди. Дорга яқин қўюлсун», деб буюрубдур. Мингбо-ши келиб, дорнинг қибла тарафидан одамларни ҳайдаб юбориб, ҳамма мактаб болаларини қатор қилиб қўйди.

Бир вақт соат ўнга яқин эдики, бир тўп, занжир билан қўл-оёғи боғланган олти кишини ўртага олиб, ўлан айтишиб келди ва дор тегига келтириб, қатор-қатор қилди. Буларнинг олдига тўрт табл (ногора) осган солдатларни қўйди.

Уларнинг ичида эшонни икки солдат етаклаб, йиғиннинг атрофини айлантириб, «Эшон шу одамми?» деб сўраб юрди. Ҳеч ким «шу киши эшон эмас, ёки эшон» деб айтмади. Айтса, «Сан ҳам борган экансан, ёки билар экансан», деб мени ҳам ушлаб қоладилар», деб ҳар ким ваҳимада эди. Аммо тўралар бўлса, тўрт-беш кишини танитмоқ хаёлида эдилар. Халқдан овоз чиқмаганидан газабланиб, бир каттақони охири қаттиқ овоз билан: «Албатта ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён қилмоқда ҳам сизлар билгансизлар. Шунда айтмай хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йиғиндаги бутун халқни пулемётга тутамиз. Бирор жон қолмайди»,— деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар ўзини кўрсатмай туриб «Шу киши эшон!» деб қичқиришдилар. Тўралар у ёқ — буёққа қараб, овоз қилгувчиларни тополмас эдилар. Шунинг учун яна: «Тўрт-беш киши йиғинда ажраб чиқиб, одамларга қараб «Эшон шу одам», деб кўрсат-сун»,— деганда ҳеч ким журъат қилиб чиқолмай, яна

ҳар тарафдан, одамлар орқасидан бошини наст қилиб туриб «Эшон шу одам, эшон шу» деб овоз чиқаришдилар. Ҳолим тўралар бундан ўз сиёсатлари ҳадду камолига етганини билиб, бир-бирига қараб кулар эдилар. Халқ бўлса, дор тагида мунгайиб, бўйинини қисиб, йиглаб турганларни кўриб, тоқат қилолмай, секин-секин йиғлар эди. Шу вақт эдики, йиғин ташқарисида вой-войлаб дод-фарёд бўлиб кетди. Қарасак, осиладиргон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «туя бўлдиқ!» деб, болалар бўлса, «етим бўлдиқ!» деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни кўрган халқнинг кўнгли яна бузилиб, хонлардан кўрқуб ўзларини йиғидан тўхтатар эдилар.

Қаторда тургон бир кишининг юзини тўсуб йиглаб турғонини губернатор кўриб қолди, кўлидан ушлаб ўртароққа тортиб: «Нима учун йиғлайсан, эшонга қариндошмисан?» деган саволни сўраганда бечоранинг ранги ўчиб, бошига ўлим ваҳми тушуб, камол кўрққанидан титраб-титраб туриб «Қошки подшоҳи аъзам императур муаззамга осий бўлмасалар эди, тинч турсалар эди, подшоҳи аъзамнинг мундай қаттиқ азобига учрамас эдилар. Бола-чақалари етим бўлмай, подшоҳ ҳазратларининг давлатларида кун кўрар эдилар. Подшоҳ аъзамнинг ўлган солдатларига йиғлайман!» — деди.

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб шовқун солиб йиғлаганларида, ногоралари билан турган солдатлар бирдан ногора чалиб юбордилар. Бу ҳолни кўрган мазлумлар дарду ҳузун билан йиғлай бошладилар. Ҳамманинг кўзи ёш билан тўлди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилгувчиларни қамаб кўймоққа буюрди. Дарҳол беш-ўн солдат чиқиб, буларни уриб туриб, турмага олиб кирдилар. Ва эшоннинг авлодига кўшиб кўйдилар (Эшоннинг авлоди тамом ушланиб, аср қилиниб, қамалган эди). Буларнинг қамалганини кўргандан кейин ҳеч ким йиғин чиқармай турди.

Бу ҳолда бир мутаккабир тўра дор тагига келиб, чўнтагидан бир тахта қоғоз олиб, баланд овоз билан ўқиди. Таржимон шундай таржима қилди.

ЎЛУМ ФАРМОНИ

«Улуг адолатли ва қаттиқ қаҳрли подшоҳи аъзамнинг сояи давлатида туриб яшағувчи фуқаролар хиёнат қилиб, исён чиқаришда улуг император аъзамнинг душ-

манларига гаалаба қилишга қодир бўлмаслиғидан андиша қилмай, Мингтепа қишлоғида тургувчи Муҳаммад Али эшон ўзига қарашли бир қанча одам билан подшоҳ ҳазратларига осий бўлиб тиг кўтариб, Андижон казармасига ҳужум қилиб, 23 та қаҳрамон аскарни шаҳид қилди.

Бинобарин, бу исёнчи эшонни ўзига қарашли одамлари ва муридлари билан ҳукуматдорлар томонидан ушланиб, ҳарбий суд орқали ҳақиқат қилганида, айбларини иқрор қилиб, ўз бўйинларига олдилар. Бинобарин, ҳарбий суд эшонни ва унинг муридлари бўлган ушбу беш кишини осиб ўлдирмакка ҳукм қилди. Ҳозирда бу ўлим жазоси бошқаларга ибрат бўлсин учун ижро қилинур».

Муни эшитган қўл-оёғи занжир билан боғланган мазлумларнинг бошидан ҳуши учди, ҳеч қаяосида шуур ва ақл қолмаган эди. Бир қирғиз бечора атрофдаги одамларга ойланиб шошилиш билан қарай берди. Бу кишининг кўб қараганидан бир айтадурган сўзи бўлса керак ёки авлодига отказадирган бир васияти бўлсамикан, деб гумон қилар эдиқ. Лекин бу бечора қайси тарафга қараса, ўша тарафдаги одамлар юзларини беркитар ва энгашиб ерга қараб турар эдилар. Бечора мазлум кўб жовдираб қаради. Ноилож мустабид хоинларга қараб бирдан: «Эй улуғлар!» деган эди, солдатлар бодратиб ногора чалиб юборди. Бечора тўхтаб қолди. Ногора тўхтаган ҳамон яна, «Эй халойиқ! Гувоҳ бўлинглар! Ман...» деган ҳамон яна ногора уриб юборди.

Ногора тўхтаган замон яна балад овоз билан: «Ман ноҳақ осилиб кетаётиман, бу гаплардан ҳеч хабарим йўқ, эди, сизлар гувоҳ бўлинглар!...» деб қичқирди. Яна ногора чалиниб, гани халққа эшитдирилмади. Ногора чалинган вақтда оғзи кўп қимирлаб сўзлади. Локин эшитиб бўлмади. Бечора ноумид бўлуб, Саъдийнинг: «Ҳар қачон одам ноумид бўлса, яъни умиди узулса, тили узаядир, мағлуб бўлган мишиқдек итга ҳамла қиладир», деган сўзига мувофиқ ўзидан умидини узуб, ногора чалиб турган солдатга қараб: «Эй бадбахт кофир! Тўхтат-э! қилар ишингни қиласан. Ман сўзимни мусулмонларга айтиб қолай»; деб ниҳоят журъат билан ҳақорат қилди. Золимлар унга қулоқ солмай, яна ногорасини чалиб юборди. Чибил бўлус ҳам: «Ҳой, губернатор, ҳой, ҳоким тўра, икки оғиз арзим бор!» деб эди, бунга ҳам ҳеч қулоқ солмади.

Шу ҳолда иккитаси йиқилиб, беҳуш бўлиб қолди. Ҳарчанд солдатлар келиб кўтариб тикка қилди, турмоққа

қодир бўлмадилар. Бу бечоралар ҳушларига келганча бир оя тўхтаб турдилар. Эшон бўлса ҳамма вақт ерга қараб турар эди. Бир оғиз сўз айтгани йўқ ва сўз айтмакка ҳаракат ҳам қилмади. Бу ўртада губернатор ҳокимни чақириб, бир сўз сўради. Ҳоким келиб, эски шаҳар катта оқсоқолни чақириб, бир нарса деб қўйди. Катта оқсоқол четга бориб, ўша ерда бўлган ўз мирзосидан «Ривоят нима бўлди?» — деб сўради. Мирзоси: «Битмаган экан, чала экан, бугун кечкурун битар экан», — деб жавоб берди Мингбоши ҳокимга: «Ҳозир одам юборайми, олиб чиқсун?» — деб эди. губернатор «фуркат йўқ» деб, қабул кўрмади. Бишобарин, ривоятга одам юборилмади.

КАФАН КИЙДИРИШ

Эшонни дорнинг тагига олиб келиб, оёғидаги темир кишанни очамиз деб уриндилар, илож бўлмади, шекилли, болга билан уруб сиңдирдилар ва бошқа рафиқларининг кишанларини ҳам уриб сиңдирилди. Кишанларни четга ташлаб, бир шакар қончани очиб, ичидан хом сурпдан қилинган бта халтани олиб ташлади. Уез ҳокими шу ҳолда катта оқсоқолни чақириб: «Бир аълам тошинг, буларга иймон ўқутсун!» — деганда. Фахриддин қозини чақириб, дор тегига олиб борди. Қози биринчи эшонга, иккинчи Чибил бўлувга ва бошқаларига бир-бир иймон ўқутди. Ҳушидан кетган иккитаси ҳам сахал ҳушига келиб қолган эди, буларга ҳам иймон ўқутди. Булар ўқушга қодир бўлдиларми, йўқми, маълум бўлмади. Ҳосили, қози тез-тез бир нарсаларни айтиб, дор тегидап қочмоқ фикрида эди. Бу вақтда Чибил бўлув ўзини ростлаб, дадиллик ва баланд овоз билан: «Ў мусулмонлар! Гувох бўлувлар, ман ноҳақ кетаётибман. Манга бу ҳокимлар зулм қилдилар...» деб сўзлаб туриб эди, ҳоким келиб: «Бас, бас!» деди. Унга қулоқ солмай яна сўзлаб туриб эди, икки солдат келиб милтиқнинг қўндоғи билан 4—5 урди, шундан кейин индамай қолди. Бу ҳолда бири келиб дорнинг аргамчиларини тушуриб сиртмоқларини очиб, тузатиб қўйди. Кейин икки солдат ерда турган халталарни ердан баробар кўтариб, олиб келиб, қатор турган банди асирлар бошига кийим-бошлари устидан кийдириб қўйди. Бечораларнинг оқ халталар ичида нима ҳолга тушгани бизга маълум эмас, ёлғиз оёқларига кўрунар эди. Дафъатан икки солдат эшонни дор тегига олиб келган маҳал бошқа шерикларини ҳам етаклар кетиб турган ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб

йиқилди. Буларни судраб, дор тегига кетириб, унинг остига кўйилган икки погоналик курсига «чиқ, чиқ» деб эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бир ўзи қадам кўйиб чикди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмон биродарлар, гувоҳ бўлинглар, ман ноҳақ тухмат билан кетиб турубман. Бола-чақаларим, майда-чуйда, кўп эди. Бу ҳоким ва тўралар яхши адолат қилмади. Тўғри ҳақиқат қилмади. Дуо қилинглр, шу золимларни...» деган вақтда бир тўранинг ишорати билан бирдан сиртмоқларни солиб, курсиларни тепиб юбордилар.

Бу олтита кишидан иккитаси бир-икки буралиб, оёгини уруб қимирламай қолди. Бошқалари фириллаб айланиб, буралиб, икки томон дорини ёғочига урилиб, ниҳоят қийналиб кўб овора бўлдилар. Буни кўруб турган ёш болаларнинг кўблари кўрқиб: «Дод, ота, она!» деб йиғлаб юбордилар. 4—5 тасининг ҳуши кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф тўполон бўлиб кетди. Аксар болалар қочиб чиқиб кетдилар. Одамлар бўлса: «Кўрқди, кўрқди! Болаларни орқага олинглар, юзига сув сепинглр!» деб тўпалон қилиб юбордилар. Ҳушидан кетган болаларни дарҳол ташқарига чиқариб, одамлар бошларини уқалаб, машаққат билан ҳушига келтирдилар.

Шу тўполон билан ёш болалар аҳволига овора бўлуб туриб, осилган бечоралардан гофил бўлубмиз. Кейин қимирламай туриб қолибдилар.

Кейин дўхтир келиб, курсини қуюб, ҳамма осилиб турганлар қорнига бир-бир қулоқ солиб имтиҳон қилиб, жон чиққан-чиқмаганидан хабардор бўлиб, олтовини кўриб, ярим соатга яқин фурсатда хат ёзиб, губернаторга топширди.

Бу хатни губернатор ўқуб кўруб, дор атрофида турган халқни чақариб «яқин келинглр», деб, ҳаммани яқин кетиргандан кейин, «Болалар қани, болаларни ҳам чақиринг», деб буюрди. Болалардан бир қанча кўрқуб, беҳуш бўлуб, юраги чиққанларини уч аравага солиб, эски шаҳарга тушуруб юборган эдилар. Бошқалари ҳам пиёда шаҳарга тушуб кетган эдилар. Бу хабарни айтганда катта оқсоқол қанча ҳақорат қилиб, хафа қилди ва кимнинг ижозати билан жавоб бердинг, деб сиёсатлар қилди.

Адоватга мундан зўр ва равшан далил бўлармикан, ёш болаларнинг ўлиқдан кўрқиши маълум гап. Айниқса, бундай даҳшатлик кунда ҳамманинг кўрқиб турганлиғи бир тараф бўлса, онқадарким, болаларнинг кўрқиши яна кўб-рақдир. Бу аҳволни истибдодчилар билмади дейсизми?

ТАҲДИД (ҚЎРҚИТИШ)

Фаргона музофотининг эски мустабид хоинларидан бўлган губернатори Чайковский ҳамма фуқароларни эшон осилиб турган дорнинг тегига тўплади ва такаббурлик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдатларнинг милтигини ўқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кўзларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аъзам қошида айб ва гуноҳларингиз кўбдир. Ичингиздаги эшонга қўшилиб исён қилгувчилар бўлса, тамом тутиб кўрсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фаргонадан уругларини қурутуб, хонумоналари мусодара қилиниб, иморатлари тўпга тутилиб, ер билан яксон қилинадир. Чокандаги авгон боғда зироатчи (агроном) тўрани ўлдириб, туғларини қоплатиб кетганлари учун шу авгон боғ атрофида бўлган маҳаллалардаги катта-кичик мусулмонларнинг қонлари билан подшоҳи аъзам аскарлари милтиқларини қонламасалар юраклари совумайди. Албатта, бу иш бўладиргон, балки ҳукм қилингон бир ишдир. Чокандликлар ўзларининг гуноҳларини бизлардан сўрамоқчи бўлсалар, эшонга бордикелди қилганларни ўзаро кўрсатиб бериб, ўз ичларини эшончилардан тоза қилишлари керакдир. Шундагина гуноҳлари афу қилиниб, ўз жонларини саломат олиб қоладилар. Локин жойлари ва мулклари подшоҳ ҳазратларининг ўлган солдатларининг бола-чақалари фойдасига олинадир. Сиз, мусулмонлар, бепарволик қилмай, ўзларингиз исёнчиларни бир ҳафта ичида тониб бериб, тамом қилиб, ўз эътиқод ва ихлосларингизни билдирасиз!

Мана, подшоҳи аъзамнинг сиёсатини кўруб турубсизлар. Қахрамон аскарларини ҳам кўз олдингизда кўрмакда ва қаҳрлик сиёсатини бир оз танимокдасизлар. Бутун ер юзининг импратурларини ўз катталиги билан ларзага солган оқ подшоҳга биргина Фаргонадаги халқнинг игтишоси ва исёни билан ҳеч футур келмайдир. Балки ўзларингизнинг ер юзидан йўқ бўлиб кетишларингизга сабаб бўласизлар. Мана, исёнинг натижасини кўриб турубсизлар, яна ҳам кўрасизлар. Подшоҳ ҳазратининг қаҳр ва газабига гирифтор бўлмоққа сабаб бўладиргон феъл ва ҳаракатдан минбаъд сақланишларингиз керак».

Шундан кейин «Сиз фуқарога жавоб»,—деб ижозат берди. Ҳамма безиллаб турган эди, бирдан чувиллаб жўнай бердилар.

Дорни тикар вақтида дорларнинг тегига одам бўйидан пастроқ чуқурлар қазилиб, устига бўйра ёниб қўйилган

экан. Бир түп солдатлар келиб, қўлларидаги шофлари билан аргамчиларни кесиб юбордилар. Ҳаммалари ерга чўзулуб тушдилар. Кейин бир арава оҳак келтириб, олти кишини икки чуқурга ташлаб, устидан оҳак ташладилар. Ҳар тарафдан тупроқларни тортиб, бирор газ тупроқ тушгандан яна оҳак солиб, ҳосили тупроқни оҳак билан аралаш қилиб, қаттиқ тегиб кўмдилар.

Жаноза каби расм ул тарафда турсун, кўмишда мусулмон киши ҳам иштирок қилгани йўқ; ёзиб бўлмайдирган хорлиқ ва мазлумият билан кўмилдилар. Кўмилгандан кейин тепасига ҳамма вақт навбатчи солдатлар қўюлиб, қараб турар эдилар ва эшоннинг ва бошқа рафиқларнинг авлодлари ва қавм-қариндошлари келиб, жасадларини олиб кетиш эҳтимолидан сақлар эдилар.

Осилганларни кўрган болалар уйларида неча кун бетоб бўлуб, кечалари чўчуб уйғониб, уйқуларида шовқун солиб, туруб кетиб, неча кунларгача ота-оналари ухламай, болаларидан қўрқуб, асраб чиқар эдилар. Бу қўрқув натижасида бир неча болалар ҳалок бўлдилар. Хусусан, каминанинг қўшним шахрихонлиқ бир косиб одам эди. Ун бир яшар Абдуллатиф деган ўғлини мактабга бериб, ўқутиб юрган эди. Шу ҳодисада бу бола ҳам қўрққан экан, уйига келиб, неча кунлар чўчиб ухлай олмай, озиб кетиб, ўлиб қолди.

Шаҳар ичида ёлғиз бу бечора бўлмай, балки ўқуб турган болалардан кўблари бу ҳодиса билан вафот топиб, отоналарни ҳасратда қолдирдилар.

У бечоралар истибод жосусларидан қўрқуб, золимлар ўрнига эшонни қарғар эдилар.

ХАЛҚНИНГ ОВОРАЛИҒИ

Фаргона ҳарбий губернатори эшонни осиб, ҳануз мазлумлар жасади осилиб турган вақтда «ўлганнынг устига кўмган» деганидек қилиб, умумий мажбурий чиққан фуқароларни йиғиб, қаттиқ сиёсат билан қўрқутуб: «Ҳали Андижон халқининг гуноҳи кўб, бутун Андижон тупроғини осмонга созураман, халқини тамоман ихрож қилиб, ўрнига ичкари Русиядаги беватан крестьянларни олиб келиб ўрнаштираман ва мол-мулкларини мусодара қилиш билан жазо бераман!» деган турли сиёсатлар қилиб, жавоб бергандан кейин, ҳаммага қаттиқ ваҳима тушди. Шаҳар халқи кўпинча ҳовлиларида чуқурлар ковлаб мол-амволлари ва яхши кўрган нарсаларни кўмиб,

онир асбобларини чуқур ҳовузларига ташлаб, қимматбаҳо гилам ва кигизлари бўлса, узоқ қишлоқларга юбориб, неча кунлар саргардон бўлуб, уйларида ётар учун кўрпакигиз қолдирмай, майда ва маъсум болалари билан қоқ ерда ётиб, кўб оворалиқ тортдилар.

Неча кунларгача буқун отадир, эрта отадир, деб хабар бўлуб, кундузи атрофларга тарқалиб қочиб кетиб, кечаси яна ҳовлиларидан умид узолмай келиб хабар олиб, яна саҳар туруб чиқиб кетар эдилар.

Бечора қосиблар ва меҳнати устидан бола-чақа боқадиргонлар ўз тирикчиликларини қилолмай, неча кунлар хилват жойларда: «Қачон милтиқнинг овози чиқар экан» деб қулоқ солиб юрар эдилар. Шундай ваҳимали ва хавфли кунларда: Андижоннинг эски шаҳари отилишдан қолибдир, аммо эшоннинг юрти ва қишлоғи бўлган Мингтепани текис қилмоққа кўб солдатлар неча адад тўплар билан келган эмишлар, деган дув-дув гап чиқиб қолди.

МИНГТЕПАНИ ТЎПГА ТУТУШ

Дарҳақиқат, бу хабар саҳиҳ ва рост хабар экан, эртасига Мингтепа фуқароларидан баъзилари шаҳарга қочиб кетдилар. Булардан хабар сўралса, жавобига айтадиларки: «Кеча саҳар вақти бор эди. Баъзилар энди турган эдилар ва баъзилар ўринларидан турмаган эдилар, қишлоқнинг жануб тарафидан бирдан тўп (замбарак) ва милтиқ отилиб қолди, тўпалон бўлуб, уст-бош ололгани олиб, баъзилар майда болаларини кўтариб, ҳар ким ҳар тарафга қараб туриб кетди» деб, «бизда нима айб, ахир, биздан келиб гап сўраса керак», деб бепарво турган Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан саҳар вақтида тўпга тутуб қолибдилар. Аксар хотинлар бешикдаги болаларни зўрга ешиб олиб қочибдирлар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлолмай, жонларини олиб қочганлар.

Шу паришонлик ҳолда баъзи тўдаси шимол тарафдан Наманган тарафига, баъзилари ғарб ёғидан Марғилонга ва бир оз қисми Андижонга қочиб кетишдилар. Кўблари Наманган билан Марғилон ва Ўш шаҳарларига қочган эдилар. Зероки, ўша кунларда Фаргона музофотига қарашли шаҳарлардан Андижонга қарағанда ўша шаҳарлар тинчроқ кўрилган эди.

Мингтепага борган солдатлар уч кун муттасил кўзларига кўринган халқни, ҳатто «машқ» деб товуқ ва итлар-

гача отиб юборган эди. Уч кундан сўнг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмағондан кейин солдатлар кириб, талон-тароғ қилиб, тамом кўрпа-тўшақларини олиб чиқиб, кигиз ва гиламларини Мингтепанинг катта «Ийдгоҳ» масжидига йиғиб, ҳатто коса ва табақларини шу масжидга тўплади ва ким бўлса бўлсун, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларга қилган буйруғи билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши қўл остидан 2000 дан мардикор ёзиб олдириб келди.

Мингбошилар 2000 дан мардикорларни ўзларни олиб бордилар. Мингтепа қишлоғининг тамом иморатларини очдирди. Иморатлар ўрнидан нима чиқса ва нима нарса топилса, топган мардикорнинг ўзига берди. Уй эгалари, мингтепаликлар кўрқуб, асло бормас эдилар. Борсалар ҳам мардикорлар қаторида ишлаб келар эдилар. Ҳосили 15 кун одамларни шу хилда мажбурий ишлатиб, тамом қишлоқнинг баландлигини пастга олиб, текис, баробар, мусаттаҳ қилиб қўйди. Эшон ҳовлисини бўлса, 15-инчи кун Андижон ҳокими ва губернатур ва кўб тўралар бориб, бир қанча землямер (танобчи) лар ва муҳандислар воситалари билан тамом махфий ишларини ва гапларини очиб, план қилиб, суратларини олиб, камокан деворлар орасидан қўйилган қувур, трубаларнинг планини қилиб, фуқароларга кўрсатиш учун бостириб чиқариб соттирди.

Эшонда пул, давлат ва ҳазина кўб эди ва уйларида бир ерга кўмгандир, деб гумон қилиб, мардикорларга неча кунларгача қовлатиб, ниҳоят овора бўлдилар.

МИНГТЕПАГА МУСТАМЛАКАЧИЛАР ЎРНАШДИРИШ

Мингтепа қишлоқ халқига текислатиб, тамом мусаттаҳ қилгандан кейин уезд ҳокими тўрт-беш ер ўлчайдирган тўралар билан чиқиб, 8 кунда тамом Мингтепани мужикларга чек қилиб ўлчади. Ўртасидан тўғри кўчалар чиқариб, кўчанинг икки томонидан хона-жойлик иморат тархини қилиб чизиб, тўрт юз эллик хоналик бир посёлка планини тайёрлаб қўйди.

Эшон хонақоҳининг ўрнини текислаб, черков қилишга қарор қилинди. Бу иш эса мусулмонларни хафа қилмоққа бўлган бир хусумат эди, бўлмаса, бутхона қиларлик баланд ва соз жойлар ҳам кўб эди. Кейин орадан бир ой ўтганда, ичкари Русиядан ниҳоят кўб мужиклар келиб

қолди. Буларнинг ҳар қайсиларига қарз ва ёрдам пули топиб бериб, шу Мингтепада тайёр ва план қилиб қўйгон жойларга хона, жой бериб, ўрнаштирдилар. Лекин буларнинг тамом иморатлари битганча мусулмон деҳқонларини навбат билан мардикорликка олиб келиб ишлатиб турдилар. Уша 1898 инчи мелодийда ҳар бир мужик мусулмонлар кўзига ниҳоят ваҳималик ва зўр кўрқинчлик катта одам бўлуб кўрунар эди ва мусулмонлар булардан кўб кўрқар эдилар. Ёлғиз қишлоқ фуқароси эмас, балки шаҳар халқи, ҳатто савдогарлари ҳам кўб кўрқар эдилар. Ҳар бири, ҳоҳ шаҳарда бўлсун, хоҳ қишлоқда мусулмонлар кўзига азроилдек кўрунар эди.

МИНГБОШИЛАР

Чор ҳукуматининг биринчи муддаоси ҳар амалга бўлсун бойларни қўйиш эди. Ҳатто унинг паст амал ва мансабдорларидан бўлган маҳалла бошлиқ (элликбоши) ларни маҳаллалар сайлаб берар бўлсалар, обрўлик ва ерсувлик ва халқ ичида эътиборли одам бўлсун, деб буюрар эди. Ҳар амалда бойлар бўлгани учун сармоя тарафдорлари бўлган мустабид ҳукуматларга ҳар жиҳатдан яқин бўлмоқлари бадиҳийдир.

Приступлар ва ҳокимларнинг бутун деярли овқат ва таъминотлари мингбошиларнинг устига бўлуб, бир сўмлик нарса олиб берсалар, бечора фуқародан ўн сўм қилиб олиш йўлини ахтарар эдилар ва чорасини қилар эдилар.

Мазлум камбағал-қосиб фуқародан улуғ тўраларга берган пораларини ўн баробар қилиб олмоққа икки жиҳатдан қодир эдилар. Биринчи, умумий халқдан кўра сармоя хусусидан кучлироқ бўлганлари бўлса, иккинчи томондан, сармоя тарафдори бўлган эски тўраларнинг сармоядор амалдорлари тарафида турганлиқлари эди. Бунинг учун умумхалқни эзишда ва зулм қилишда ҳеч кимдан жирканмас эдилар. Ҳар уч йилда бир мартаба сайловлари бўлар эди.

Яна шундан булар сайлов ўтганчагина бўйинларини қисиб, бир оз мулла мушук бўлар эдилар. Бой кишининг бечораларга кўрсатган озгина бўюн қисини ҳам камбағалар учун катта обрў бўлуб, уч йил ичида кўрган зулмлари эсларидан чиқар эди. Бор-йўқларини қоқиб олган тўралар сайлов устида: «Бу мингбоши оқ подшоҳга яхши хизмат қилди, бизлар розимиз» десалар, ўзини қайтадан сайлаб қўяр эдилар.

Булар сайланиб, приказ (буйруқ) ни олгандан кейин, қўлига тунириб, сайловда сарф қилган мол-пулларини топмоқ учун баҳона истар эдилар. Мана шу баҳона ва излашларга Йикчи эшон ҳодисаси зўр сабаб бўлуб, бечора фуқаро учун куллан зиён ва қўрқинчли бўлса, амалдорлар ва ҳоқим (уез бошлиғи), пристуф ва мингбошилар учун топиламас шодлик бўлди.

Эшон ҳужум қилган куни эртасидан тортиб бир йилгача тамом буларнинг зулми тобора авж олиб, қўб кишиларни хонумонидан ажратдилар.

Бир кишини эшонга қарашли деб қамаб қўйсалар, юқорига ропурти чиққанда, эшон ҳодисаси зулмга катта баҳона бўлгани учун, терговчилар кўзига зўр иш ва катта жиноят эгаси бўлуб кўрунуб, қўб йиллар Сибирга ҳайдалар эди. Бечорани ажратиб олмоқ пайига тушган қавм-қариндошлари тамом бор-йўгини сарф қилиб, ҳатто ер ва мулкларини сотиб, терговчиларга пора деб берсалар, натижада яна ўзларини осий ёки Сибирга юборишга қарор бўлар эди. Бу ҳолда ҳам мол кетиб, орқасида қолган авлоди камбағаллик балосига йўлуқиб, ҳар ерга борса, гапи ўтмай муттаҳам бўлуб, камдастлик ва бечорачилиққа одат қилмагани учун чидай олмай, охири ўғрилиқ ва бошқа турли ишларга киришгани кўрилар эди.

ҲАКАНДНИНГ ВАЙРОН ҚИЛИНИШИ

Уез маҳкамасида хизмат қилувчи мирзо бир кун: «Ушбу кун Мингтепани хароб қилиб бўлган солдатлардан «Шаҳарга қайтишда Йикчи эшонинг юрадургон йўлларини икки томондан 15 газдан бузиб борсақ ҳам кўчалар катта бўлиб қолар эди, ҳам ушбу кўча юрган одамларнинг хотираларига подшоҳи аъзамнинг исёнчилар ҳақида қилдирган танбиҳи тушиб, сиёсатимиз янгиланиб турар эди», деб ижозат сўраган хат келди. Катталар унинг маслаҳатига киришдилар. «Агар эртагача шу гап маъқул бўлиб чиқса, шаҳар ичидан ҳам кўп ҳовли ва жойлар бузулуб кетадир», деган хавфлик хабарни олиб келди.

Бу ёмон гап қулоқдан қулоққа эштилиб, шаҳар ичида эшон юрган кўчалар четида бўлган одамларга маълум бўлуб, ниҳоят бесарамжоплиққа тушдилар.

Кечалари ухламай, бола-чақалари билан губернатор инсофини тилаб чиқдилар. Эртаси кун яна маълум бўлдики: «Бу гап манъ қилинибдир, лекин Ҳаканднинг янги шаҳар тарафидаги Авғон боғ деган машҳур зироат тажрибагоҳидаги агрономни ўлдириб кетганлари баҳонаси билан

инги шаҳарни кенгайтиш учун Авғон боғ атрофидан шаҳарга келганча тамом бузуб, ҳозирга янги шаҳарча жойини қўшар эмиш. Бу ҳисобга қарагонда Ҳаканд қишлоғининг ярми энг обод боғистон ва хуш иморат тарафи вайрон қилинар эмиш» деб.

1898 нчи йили 25 саратонда бир тўп землемер (ер ўловчи) лар Ҳакандга чиқиб, янги шаҳарга зич (қўшилган) яқин жойларни Авғон боғдан бошлаб ўлчаб, байроқ тутиб келдилар. Бу байроқлар Ҳаканд фуқароларининг энг обод иморат ва ҳовлилари ва боғларига тўғри келган эди. Айланаси тахминан 5 чақирим жойғача вайрон қилиш аломати бўлган байроқ қурилган эди.

Вайрон қилишга маъмур бўлган тўралар тахминан 25 кун ўша Ҳаканд қишлоғида юриб, Йиқчи эшоннинг юрган йўлини ўртага олиб, янги шаҳарнинг кун қўруш тарафини тамоман бузиш учун ўлчаб, аломатлар қўйдилар.

Бу аломатлар қуюллуб, вайрон қилинмоғи собит бўлгандон кейин бечора ватан эгалариким, тахминан 500 уйлиқ хона ва боғлар эди, буларнинг ҳаммалари тўпланиб турли-туман аризалар билан Тошкентгача мурожаат қилиб, сиёсат эшитиш ва ғамгинликдан бошқа ҳеч нарса кўрмадилар.

Бир кун буларни губернатор чақириб: «Сизлар ҳеч жойга овора бўлиб арз қилманглар; аризаларингиз қабулга кирмайди, худога шукр қилингларким, подшоҳ император муаззам сизларнинг жойларингизни мусодара қилиш билангина қўйди. Ҳаммаларингизни қатлиом қилиб, болачақаларингиз билан ер юзидан қириб юбориш эҳтимоли бор эди. Аммо оқ подшоҳ сизларга иноят ва марҳамат қилди. Энди сизлар 15 кун муддат ичида байроқ тикилган жойларидаги иморат ва боғларингиз бўлса, очиб, бўшатиб қўйинглар! Бўлмаса, 15 кундан сўнг солдатлар орқали тўпга тутиб текис қиламиз. У ҳолда иморат ва асбоб рўзгорларингиздан маҳрум қоларсизлар. Ҳам ўзларингизни подшоҳи аъзам фармониға қаршилик қилганлар қаторида кўриб, жазоға мустаҳиқ қилинадир, чиқинглар!» деб ҳайдаб чиқарди.

Шундан кейин бир қанчалари пул тўплаб Тошкентга арз қилмоқ учун бир неча одамларни юборган эдилар. Лекин булар қайтиб келгунларича бу ердаги ҳокимлар қолғонларини чақириб: «Нима учун шу вақтгача очмайсизлар» деб, неча хил дашномлар билан сиёсатлар қилиб турган эдилар. Қайтиб келиб, бош губернатордан қаттиқ сиёсатлар ва дашномлар эшитганликлари ва арзларининг тингланмаганини билдирдилар. Кейин Андижон уез ҳокими буларни чақириб, 15 кишини қамаб қўйди.

Бахонаси «сизлар Тошкандга бориб арз қилибсизлар, гўёки бизларнинг ҳукмимизга норозилик изҳор қилибсизлар!» демак эди.

Кўпчилик бориб, буларни қамоқдан кутқармоқчи бўлганда бир ҳафта муддат ичида иш бошламоққа тилхат бериб, йиглаб-йиглаб қайтишдилар.

Бу кунларда ҳам атроф тоғлар ва қишлоқлардан баъзи мингбошиларга ёки аминларга бир замонда ёмон сўз айтилган бўлса, ёки адовати бўлса, у одамни олиб келиб, аввал бир нарса чиқса — хўб, чиқмаса дарҳол «эшоннинг муриди ёки мухлиси эди» деб ропурт бериб, фалокатга дучор қилар эдилар.

Маъмур бўлган тўралар ўз аскарлари билан чодирларини тикиб, халқ кўзида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туруб халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингизни бузиб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, яланг қилмасангизлар, биз ўзимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўла олмайсизлар, ҳар нарсаки қўлимизга кирса, ўлган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан иш бошласангизлар хўб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизгача ўзимиз устида тура-миз. Шунга кўнмасангизлар, ўзларингизга ҳам Йикчи эшонга берилган жазодек жазо бериладир. Шунга нима дейсизлар?!» деганда халқ замоннинг қўрқинчили вақтидан хавфланиб: «Тақсир тўралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб сотиб олсак. Қўлимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ватан қилиб ўлтирсак, алҳол бузуб ол дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?» деб арз қилдилар.

Золимлар бераҳмлиқни интиҳосига етказиб: «Бог, иморат оқ подшоҳнинг қўл остида йўқдир. Унинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йўқ: Эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунга айтасиз, агар бузмас экансизлар, бу кун биз тўп қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламиз. Ўзингизни импиратур аъзамга қарши бўлган ва ҳукуматга қаршилиқ қилганлар қаторида ҳисоб қиламиз. Гап, шул, ҳайда,... жўна...!» деб қувиб юборди.

Мазлумлар йиглаб-йиглаб тарқалгандан кейин отарава тарадуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бўшатдилар. Қишлоқнинг четидаги ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилиш суръатда рўзгорларини ташиб

кейин қон йиғлаб иморатларни очиб ташладилар, бу йиғлаб юрган мазлумлар устига тўралар ва солдатлар келиб: «Саним эшон!» деб масхара қилар эдилар. Бир деҳқоннинг кўи йиғлаганини бир солдат кўруб: «Нима учун йиғлайсан!» деб савол қиладилар. У жавобига: «Ҳоқим губернаторларнинг бераҳмлигига, биздек камбағал фуқароларни беҳонумон қилганига ва бола-чақаларимиз билан кўчада қолғонимизга йиғлайман, деганда: «Сан ҳоқим губернаторни золим дединг», деб гувоҳ бўлиб ўн йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақаларига кўрсатмай жўнатиб юборилгандир.

Мапа бу зулим хабарини бошқалар эшитиб, ҳар қанча йиғласалар ҳам бирорта солдат ё тўрани кўрсалар, дарҳол ўзларини тўхтатиб, йиғламас бўлар эдилар. Ҳатто хотин-қизлар ва бола-чақалар вақт танг, фурсат оз қолғони учун баробар кеча-кундуз ишлаб, қўлларига бир ҳафта ичида кирган нарсани ғанимат билиб қолди. Шу жойда бир чолнинг йиғлаб турганини хабар олиб турган бир тўра кўриб қолиб: «Нима учун йиғлайсан?» деганида у: «Э болам, оқ подшоҳимизнинг ўлган аскарларининг бола-чақаларининг минбаъд кўрадирган кунларига раҳмим келиб йиғлайман», деб жавоби мунофиқонани берганида, индамай кетгандир. Шу киши ҳозир ҳаёт. Ўз огзидан ёзилди.

ЎЛИҚФУРУШЛАР

Истибдод тарафдорлари бўлган оч бўрига ўхшаган тўра ва чиновник-мансабдорларни биз, Туркистон элини зулмининг қанча нави бўлса, ўшанча нави билан алоҳида-алоҳида азоб бериб, раҳмсизликлар билан ерли халқнинг анжомини ва айбларини зўр жиноят қилиб, қўлида бор мол-амлоқларини тортиб олар эдилар. Жиноят қилмаган киши кичкина бир айб билан қамаб қўйилиб, дарҳол миёнчи ҳам асрорлари воситаси билан бирмунча пулга басеъ бўлар эди. Бу ҳол маъруф ва машҳур одатлар қаторига кириб қолди.

Шунинг учун биз Туркистон камбағалларини чор золимлари ҳамиша бир туҳмат билан гирифтор бўлуб турмоғимизга толиб бўлуб, доимо ўлумтук излаган чўжагатдек кўзларининг бизларнинг устимизга тикиб ўлтирган эдилар. Йикчи эшоннинг тоғ ва тошдағи, шаҳар ва қишлоқларда ошқор зулм ва қаҳрларига чидамай, жонидан тўйиб қилган ҳужуми зўр баҳона бўлуб, фуқарони икки тарафдан

муддаларининг борича ва қўлларидан келганича эзиб ёмонлиқларини қилдилар. Солдатларини кўча ва саҳрода ётқизиб қўйиб, юқорида кўрсатилгандек 15 кунгача қимирлаган жонни қўймай отиб турди. Бейхтиёр ишлашга ва мардикорчиликка, айниқса, қурт тутган ва вақти бўлгани учун барг кесишга борган меҳнатчи бечораларни тутдек тўкиб, ўликларини ит, қуш еб кетди. Ҳатто қатиг ва сут сотмоққа кетиб турган маъсум болалар бераҳмлик билан отиб ўлдирилди.

Маъсум болаларнинг ота-оналари ўзлари кўчага чиқа олмай ёки болаларининг ўлиги устига боролмай, кечалари солдатларни оҳиста чақириб, болаларининг ўлигини топиб бериш учун басаъ қилиб, кўб миқдорда пул бериб, топиб олдирар эдилар. «Пора берилса, ўликларни солдатлар оҳиста топиб берар экан», деб кўб кишилар бу йўл билан бориб солдатлардан ўликларини сотиб олар эдилар. Бора-бора бу иш тўраларга ҳам маълум бўлуб, булар ҳам мусулмонлар билан кечалари сўзлашиб, ўликфурушлик қилишга киришдилар.

Биз фуқаровинг бегупоҳ ўлганларимиз етмай, ўз ўлик жасадаларимизни ўликларига ит, қуш тегиб, қайсиси қўлсиз, қайсиси оёқсиз ва қайси бирисининг юз-кўзи йиртиқ ҳолда сотиб олинган. Бундан бошқа қалам билан таҳрир қилиб бўлмаслик даражадаги ҳақоратлар тирикларимизгагина бўлмай, ўлган оға-иниларимизга ҳам теккан эди. Мана бу каби ҳақоратни моддий зиёнимиз ва чор ҳукуматининг Туркистон деҳқонларига қилган моддий ва маънавий адовати ва золимлиги деб ном берсак, ёлгон ёзмагон бўламиз.

Мана бу ҳол ҳамма қишлоқлардан кўра кўброқ Йикчи эшоннинг ватани бўлган Мингтена билан янги шаҳарнинг жануб тарафидаги Ҳакандда бўлгандир. Хусусан вайрон қилиб, янги шаҳарга кўчканча 25 кунга яқин бу зулм ва сиёсат давом этиб турган эди.

ВАЙРОНА ВА «МАРҲАМАТ»

Шақоватпаноҳ тўралар, фалокатмаоб ҳокимлар Андижон шаҳрининг боғ ва бўстони бўлган Ҳаканд қишлоғини «Йикчи эшоннинг юрган йўли» деб баҳона қилиб, юқорида ёзилгандек ватан эгаларини милтиқлари билан отиб ўлдириб, қанча болаларни етим, қанча хотинларни тул қилиб, обод боғ ва бўстонлиқ навниҳол дарахтларни илдири билан ўз эгаларига кестириб, ишқом (валиш)ларни буздириб, ҳатто теп-текис қилдирдилар. Ҳаканднинг текисланган

жойини бир қанча солдат ва тўралар чиқиб айланиб кўрдик, 25 кун илгариги боғ ва бўстонлардан асло нишона қолмаган. Уша кун тездан миршаб ва мингбошларни чоптириб, тамом Ҳаканд ва шаҳар фуқаросини тўплади ва ҳамма ҳозир бўлгандан кейин ушбу жойда иморат ва боғлари бўлган кишилар бир тарафага турсин, деб буюрди.

Бечора фуқаролар: «Биз иморати бузилганлар ҳамано гуноҳкорлармикан? Иморатларимиз вайрон қилинди. Энди ажраб, бошқа алоҳида турмоққа буюриши отиб юбориш учунмикин? Ёки қамаб қўярмикин?» деб халқ ичига уриб, юзларини пана қилар эдилар. Бечоралар нима қилсинлар? Маним иморатим бузилган эди, деб ҳеч ким кўпдан айрилиб чиқмади. Шунинг учун бу хил сўз бошлади:

— Эй мусулмонлар!

Сизларнинг устингизга ёмон қуш соя солгон эди. Император аъзамнинг қаттиқ ва қаҳрлиқ газабига тўғри қелган эдингизлар. Лекин у баланд даражали Туркистон вилоятининг генерал губернатори сизларни ояб, халқда гуноҳ йўқ, гуноҳ қилгувчиларни бегуноҳ халқ ўзи ушлаб кўрсатиб берди. Айбдорларнинг ҳаммаси жазо ва сазосига етқурилди ҳам етқурилмақдасиз, деб неча даъфа телеграмлар бериб, шафқатли оқ-подшоҳ ҳазратларидан сўраб олдилар.

Биобарин, сиз Ҳаканд фуқаролари соғ-саломат қолдингизлар. Энди сизларни кўп илтижо билан сўраб олган бош ҳокимни подшоҳи аъзамнинг қошида ёлғончи қилмай, ичингизда бўлган император аъзамга тиг тортган гуноҳкорларни ўзларингиз кўрсатиб беришларингиз керак.

Агар кўрсатиб беришдан ибод қилсангизлар, махфий хат қилиб, тегишли амалдорларга берсангизлар, ўзлари топиб оладирлар. Чунки ойинадан равшанроқ биламизки, сизнинг ичингизда хоҳ катталардан, хоҳ кичиклардан бўлсун ўша исёнга қўшилганлари кўпдир. Лекин сизлар ҳали ҳам у олампаноҳнинг газабларидан қўрқмайсизлар. Қўрқмаганларингизга далил шуки, то ҳанузгача ўз қўлларингиз билан бир кишини ушлаб берганларингиз йўқ. Кимки тугилди подшоҳи аъзамнинг тузини риятилган амалдорлар воситаси билан ушланди. Аммо сизлар ўйламангларки, айтмасак махфий қоладир деб. Бизлар Андижон шаҳари ва уездининг аҳолисини галбирдан ўтказгандек тафтиш қиламиз. Ул ҳолда исёнчиларнинг ўзи ажралиб қоладир. Бу йўл билан топилгонда сизлар ҳам ўша исёнчилар қаторидан бўлуб, балки исён қилганларни сақлаганингиз учун гуноҳ қилувчидан ҳам қаттигроқ газабга қолсангизлар керак. Мана, энди бу вайрон қилинган жойлар хусусига келсак, аслида у олампаноҳ

импратур аъзамга тиг тортғувчиларнинг бир қитъа жойларини вайрон қилиш билан эмас, балки ўша шаҳарнинг эли ва уези билан остини устига қилмақ ва ўша шаҳарда асло қимирлаган жонни қўймаслиқ билан бўлар эди. Андижон шаҳарининг жами уездлари билан Фарғона музофотининг обод ва манфаатлик шаҳарларидан бўлгани учун ҳам шаҳарнинг кўп фуқаролари бу воқеадан беҳабар бўлгонлари бизнинг олдимизда собит бўлгани учун ман Фарғона губернатори, у баланд даражали ярим подшога кўп илтижо қилганим ва сиз аксар халқнинг бу афеуслиқ воқеадан беҳбарликларингиз ва гуноҳ қилмоқда Йикчи эшон билан шерик эмасликларингизни кўп ёзганим учун у баланд даражалик бош ҳоким маним хотирам учун подшоҳ аъзамга ёзиб, эшонни ватани Мингтепа билан Ҳақанднигина қатлиом ва текис қилишга у олампаноҳ оқ подшоҳ ҳазратларининг улуг ғазабларини ҳаср қилинган эди.

Мингтепа бўлса, тамом бўлуб, ёлғиз номигина қолди. Ҳақандга келсак, Андижон шаҳаригагина эмас, бутун Руссияга мева етказиб тургон бир обод боғистон ер бўлуб, ҳосиллик жойи мулоҳазасида ҳам кўп майда мевали дарахтларнинг нобуд бўлуб кетишини назарда тутуб, яна подшоҳи аъзамнинг улуг меҳринбонлиғи ва шафқатига суяниб туруб Тошкандга — ярим подшоҳ ҳазратларига ёзиб эдим.

У баланд даражали ярим подшоҳ импратур аъзам боргоҳларига илтижо қилиб, ҳарбий вазир муҳтарамларини иноятли маслаҳатлари билан исёнчилар узаётқан ва охири тўхтаган жойи Ҳақандни бузуб ва сурнугун қилиб, номини олам юзидан йўқотмоқ билан у олий ҳазрат импратур аъзам ғазабларининг шуъласини ўчуриш билан подшоҳ ҳазратларига манзур қилиб сиз Ҳақанд фуқароларининг ҳам алҳол бузилмайдургон жойларингизни тилаб олдиқ. Ёлғиз исёнчиларнинг овози етган ва охири тўхтаган жой-ғача тахмин қилиб, шу хароб этилган жойдан ташқарисини эли билан соғ-саломат сақлаб қолдиқ.

Шунинг учун сизлар доимо у олампаноҳ оқ подшоҳнинг хонадони муаззамлари билан кўб йиллар салтанат тахтида иззат билан барқарор бўлмоқларига ва ўртада восита бўлуб тилаб олган у баланд даражали ярим подшоҳ ҳазратлари ва унга қарашли барча амалдорлар ва тўраларининг узун йиллар умр кўруб, йўл бошларингизга соябон бўлмоқларига дуо қилинг!..

Аммо жойлари вайрон қилинган ва иморат-боғларидан ажралганлари жонларидан ва бола-чақаларидан ажралмаганлари учун доимо шукр қилсунлар. Шундай жойларидан ажрамоқларига сабаб бўлғувчи исёнчиларни ҳар жойда

ҳам бўлса, кўрсатуб берсунлар. Ўзларининг ва подшоҳ аълам аскарларининг ўчини чиқарсунлар.

Шундан кейин у баланд даражали ярим подшоҳимизнинг Ҳаканд номини ер юзидан маҳв қилмоққа берган ваддалари юзасидан бу янги майдоннинг номини нима қўйсақ бўладир, деб мусулмонлардан ном сўрайдир.

Амалдорларнинг ўзлари ҳам тўпланиб, маслаҳат қилиб, улар ўртасида икки ном таласи бўлди. Бир тараф бу майдонни кўчаларга тақсим қилиб, ўртасидан бир катта кўча олиниб, номини «Духовский кўча» қўямиз, чунки ярим подшоҳ бу жойни сақлаб, элини қатлиомдан олиб қолди, дедилар. Яна баъзилари, алҳол, янги шаҳарнинг ўзи катта, ҳар қанча одам бўлса, яна кифоя қилади. Хануз бўлмаган кўчаларни бўлди қилиб, кейиндан кўча бўлмай экин экилуб кетса, ярим подшоҳнинг номи ўчуб кетадур. Бинобарин, катта экин жойларнинг номини қўйсақ бўладир. «Духовский махраъ» бўлсун дедилар. Мусулмонлар маслаҳатига қараса, булар ўртасида анча хил гап бўлуб, бир тараф «Ярим подшоҳ вайрон қилган («Духовский вайрона») бўлсун дейдир. Иккинчи тараф «Ярим подшоҳ харобаси» бўлсун дейдир, учинчилари «Духовский майдон» ва тўртинчилари «Пошшолиқ» қўямиз дейдир... Баъзилари: яхшиси ва осонгинаси «Вайрона» дея қолайлиқ дейдилар. Буларнинг устига мустабидчилар келиб: зинҳор вайрона лафзини қўшманглар, ким «вайрона» деса, иштраф қиламиз деб манъ қилдилар. Охири «Духовский майдон» га қарор бериб, жўнадилар. Ўзбеклар ўртасида «вайрона-вайрона» деб шуҳрат топди. Муниинг дафъи учун неча мартаба манъ қилиб, байруқ қилсалар ҳам бўлмай, то бу кунларгача вайрона исми билан ёд қилинмоқда қолди. Хали ким бўлса бўлсун, вайрона деса, дафъатан билинадир. Истибдодчиларнинг беғуноҳ халқ фстига қилган зулмини то бу кунгача равшан кўрсатиб турадур.

Аскарлар Мингтепани халқи билан тўпга тутиб, қари ва ожиз кишилар ва ёш болалари тўпнинг ўқи билан парчаланиб кетдилар. Тамом иморатларини вайрон қилиб ташлаб бўлгандан кейин, тўпга тутмоққа борган солдатларнинг бошлиғи 25 кундан сўнг Андижон шаҳрига келиб, губернаторнинг қилган зулми ва ситамининг отини «подшоҳ аъзамга тиг кўтаргувчиларга танбих» қўйиб, ропурт топширди. Бу топширган ропурти эски дафтарлар сақланадурган архивларда бўлса керак.

Йикчи эшон қишлоғи бўлган Мингтепани гўристонга айлангиргандан кейин «Ярим подшоҳ» ички Русияга бориб, тўрт юз уйлик мужик талаб қилди ва мужикларга

Мингтепа қишлоғини марҳамат қилдиқ деб қишлоқ отини «Марҳамат» қўйди. Саратов ва Самара тарафлардаги рангрўйига қараб бўлмайдурган ифлослардан Андижонга тўрт юз уйлик етиб келдилар. Буларнинг ҳаммасини хотин-бола-чақалари билан Мингтепага олиб бориб жойлаштирди.

Бу янги келган меҳмонларнинг атроф қишлоқлардаги мусулмон деҳқонларига қилган зулмлари асло айтилиб битирилмайдирган ва бепоёндир. Бу келганлар андак кунда бой бўлуб, қишлоқ фуқаросининг кўпини ўзларига хизматкор қилган эдилар ва Фарғона фуқаросини истисмор қилишда нар хардек шовқун солар эдилар.

ИСТИБДОДНИНГ ЎЛУМИ

Мустабид чор ҳукуматининг ҳарбий тўралари Йикчи эшонинг ҳужум қилишидан бир йил кейин аскарларини келган жойларига қайтардилар.

Бир йил ўтганча ҳадик қилиб, 2500 та таловчи аскарлари ҳамиша эски шаҳар ва янги шаҳарни айланиб, бечора мусулмонларни ўзларига ёлбортириб, табиатлари хоҳлаган бузғунчиликларни қилиб юрдилар. У вақтда истибоднинг ҳар бир солдати мусулмонларнинг кўзига «фил» дек қахрамон-қотил бўлуб кўрунар эди.

Ҳеч кимда ҳад йўк эдики, буларнинг раъйини қайтарса. Кўчада кўзларига нима кўринса, қўл солиб, олиб кетар эдилар.

Мулла Аҳмадали деган читфуруш бор эди. Бу кишидан бир солдат келиб, 8 газ чит олган ва пулини бермай кетиб турганда, читфуруш пулини талаб қилган экан, қўлидаги милтиқнинг қўндоғи билан бошини ёриб ва ўзини палитса орқали бадбахт тўраларга судраб бориб, «саккиз газ чит олиб, 5 сўм бериб эдим, ошган пулини қайтиб бермай, муттаҳамчилик қиладир ҳам ўзининг бошини устунга уруб, қонатиб: «Сенинг ҳам ўлгинг келдими, ўлсанг сан билан 24 та бўладир. Сизлардан кутулар кун борми?» деди деб даъво қилганда, у вақтдаги сўёсатлардан юрак олдирган сабабли кўрқуб кетиб: «Эҳтимол беш сўм берган бўлса, ман саҳв қилиб хаёлимдан чиқарган бўлсам, бу ҳурматли солдат афанди ҳеч вақт ёлгон айтмасалар керак», деди.

Унда пристуфнинг ғазаби келиб:

— Оқ подошоҳ ҳазратларининг солдатларини қандай ёлгончи қиласан! Ҳам унинг ҳақида тухмат қилмоқчи

бўлуб, бошингни ўзинг ёрасанму?— деганда, Мулла Аҳмад
Али:

Йўқ, тақсир тўра бошимни бу солдат оғамиз уруб
ёрди, наинки киши ўз бошини ўзи ёрса, — деган вақтда,
тутқан миршаби:

— Ёлгон айтма, ман ҳам кўрдим. Ўзинг устунга уриб
ёрдинг, — деб ёлгон гувоҳлиқ берди.

Бунинг гувоҳлиги билан уни уч кун қамаб, читнинг
гази йигирма тийиндан экан, 8 танга бўлади: 3 сўм 40 тий-
ин ошиқ пулини ҳам бер, деб олиб бергандир. Бекорга
шунча калтак еб, саккиз газ чит билан 3 сўм 40 тийин
ёнидан пул тўлаб, ҳам 3 кун қамалиб чиқди.

Мазлум халқ узун замонлар тортиб келган хорлиқ ва
зорлиқ, зулмнинг натижа ва оқибатини кўруб туриб-
дирмиз. Уларга мукофот бўлиб, тахт ва бахтидан ажраб,
тамом дастгоҳи ўшал асарда оёқларининг остида эзилиб
юрган мазлумлар қўлига ўтди, улар ўз кунларини ўтқа-
риб, йўқсуллик ва мазлумлик қувватлари, улуг дохийлар
ва ўткир фикрлик раҳбарлар йўлбошчилиғи ва ғайратлари
орқасида бу Қизил Ўзбекистон озодлиқ давлатига мушар-
раф бўлди.

Бу китобимизни тамом қилиш олдида Шайх Саъдий-
нинг ҳикматли байтларидан икки жуфтини келтириб ўта-
миз:

-Агар бад кун чашм ники мадор.

Ке ҳаргиз наёрад к-аз ангур бор.

Яъни: Агар ёмонлиқ қилган бўлсанг, яхшилик умид
қилма, ҳеч вақт аччиқ ғўрадан ширинлик чиқмайди.

На пандорам, эй, нар хазон каште жав,

Ке гандўм ситони бевақт дэрав.

Яъни: Эй кузда арпа эккан деҳқон, мен ўйламайман-
ким, сенинг ҳосилинг ўрар вақтда бўғдой бўлуб қолса...

ДУҚЧИ ЭШОН ҲИҚМАТЛАРИ

(«ИБРАТ-УЛ ҒОФИЛИН» ДАН ПАРЧАЛАР)

НАСР: Эй ўқирувчи ва эшитгувчилар! Фаҳм қилин-
лар, бу сўзларни ўзумга дедим, яна аҳли фаҳмларга.

БАЙТ:

Насиҳат қилсанг ўзунга қил, Девона, лодонга қилма
ҳаргиз,

Лодонга қилсанг, насиҳату пандинг зое кетаро.

Шамол куни Девона, кишини чақирма ҳаргиз, дову-
шинг зое кетаро.

Дунё алдаса ҳаргиз кирма, ақлу-ҳушинг олиб ёрдин
қилур бегоно.

Бегоно бўлгондин сўнг, мен бандаман деганинг бекоро.

Дунёни ҳаргиз дўст тутма, худони эй лодон, унутма,

Мунофиқ феълин тутуб, мен мўъмин десанг бекоро.

Мўъмин бўлсанг қочгин сен бу палид дунёдин.

Қочмасанг маккор дунёдин, бўлурсан мунофиқ
қавмидин.

Мунофиқ жойини сўрасанг, таҳқиқ қилиб билай десанг,

«Фид-даркил асфали минан нор»¹ деган, муни бил сен,

Бу сўзни эй лодон ҳақ билмасанг, мен мўъмин десанг
бекоро.

Мўъмин бўлсанг, Девона, мўъмин ишин қилгин, дунёни

душман билгин.

Дунёни душман билай десанг, фақирликни ихтиёр

қилгин.

Фақирликни ихтиёр қилмай, мен дунёдин кечтим
десанг бекоро.

Дунёдин кечтим десанг, ҳаводин йироқ бўл.

Ҳаводин йироқ бўлмай, дунёдин кечтим десанг бекоро.

Дунёни сўрсанг, шайтонга ҳамроҳ, бил сен.

Булардин йироқ бўлай десанг, фақирликни, шикаста-
ликни ол сен.

Фақирликни олмасанг, нафсдин кечтим десанг, бекоро.

Нафсдин кечсанг фақир бўл, Муҳаммади ҳақир бўл.

Фақир-ҳақир бўлмай, мен одам бўлдим десанг бекоро.

Сув кўллаган ерни бил, нечанд гиёҳ унади.

¹Дўзахнинг энг пастки жойи.

Турмуш мени дарахт бўлади, нечанд ҳосил беради.
 Баландни кўр, Девона, сув анга қараб юрмайди.
 Сувни ҳузурин кўрмайди, сувдин қуруқ қолади. Ким
 андин баҳра олади?

Қор намига чиққан гиёҳлар ҳилла ўтмай қурурлар.
 Нечукдин гиёҳни қурутди? Баландлиги бошига етди.
 Осмондин келар оби раҳмат, пастга қилур саройат.
 Ҳосилни қилур бениҳоят эгаси у ердин хурсанд
 бўлур. Халққа ҳам қадрлик бўлур.

Худонинг қудратин кўр, ақлингни сен югуртир.
 Баландга чиққин, Девона, пастга қилган назора.
 У паст ердадир беҳиштни неъматини.

У неъматларга ҳамроҳ турур, Расулulloҳ уммати.
 Улуғ дарёни кўр, Девона, пастга оқар равона.
 Нечанд чашма, булоғлар пасттин қайнаб оқарлар.
 Ақлинг бўлса, Девона, бул сўздин ибрат ол.

Ўзунгни баланд чоғлама
 Ўзунгни баланд чоғлаб, баҳрингни зарра қўймай,
 Бу оламдин кетма ўзунгни қоқлаб.

Баҳрингни йўқотмай десанг, дилингни зикрни қўйма,
 Эй, Девона, ўзунгга ҳамроҳ қил қалби салимни,
 гофил юрма.

Умрунгни ўткарма, ўзунгни ўтга урма.
 Ақлинг бўлса қоч, қўшинийи тавонгирдин.

Яна аҳли бозорлардин ва уламои беамаллардин
 Амири-умарои гумроҳлардин. Шу тоифалардин
 Ўзунгни тортсанг динингу-дилинг саломат қолур.
 Ғаминг роҳатга бадал бўлур.

Сен бу тоифалардин ўзунгни тортмасанг
 Сен ҳам шу қавмлардин бўлурсано.

Фақирлиғни йўқотиб аҳли кибрдин бўлурсано
 Иблис кибр қилди, шайтони лаин бўлди.

Худонинг амрин тутмай, дўзахқа сазовор бўлди.
 Банда бўлсанг ожиз бўл, кибру ҳаво қилмагин
 Кибру ҳаво қилиб, шайтонга ҳамроҳ бўлмагин
 Беҳишдаги буруқлар¹, мунга қулоқ солинлар,
 Муҳаммад меърожга чиқур деб, турмуш юмуш қилур-
 лар.

Самога чиқса Муҳаммад, бизни минур дейдилар.
Алар ичинда бир буроқ, улардин бенавороқ
Муҳаммад буларга минсун, мен ғарибга не йўл бўлсун.
Булар мендин яхшироқ, юрур мендин тезроқ.
Буроқ ўзин паст қилди, ҳудога манзур бўлди.
Яхшиман деганлар қолди. Муҳаммад онга минди.
Бу оламда миндилар, охиратда ҳам минурлар.
Буроқ ўзин паст тутди, икки оламда обрў топди.
Ҳар киши ўзини фақир тутса, ажаб эрмас икки оламда
обрў топса.
Ҳар киши мен-мен деб, ҳаво қилса, ажаб эрмас дунёи-
охирати кетса.
Шайтон мен-мен деди, Эй Девона, дунёи охиратда
лаънатгарда бўлди, ҳам ронда
Қиёмат кунни дўзахга бўлур равона,
Ҳар кишида бўлса кибру ҳаво манманлик
Худони раҳматидин йироқ бўлуб, ғазабига бўлур лойиқ.
Ҳар кишида бўлса бахиллик, адоват
Динингга нуқс етар, зарра йўқ анга охиратда ҳузур
ҳаловат.
Банда бўлсанг, Девона, ҳаргиз манманлик қилма.
Манманлик қилур бўлсанг, мақсудга етмассано.
Ой манманлик қилди, мен кундин равшан деди.
Бу феъл-атвори худога нописанд бўлди.
Фаришталарга амр қилди, худо хоки сепоҳни олиб
ойни юзига урди.
Равшанлик анвари кетиб, сепоҳ бўлиб қолдиё.
Жами руҳи пайғамбарлар, ҳамма фариштаи муқарриб-
лар
Худога арз қилиб, ойни гуноҳин тиладилар
Худоё сенга бу қулнинг тавба қилсун
Ўн беш кун ҳазратига сажда қилсун.
Яна ўн беш кун таъзим қилиб, пастлик, камлик

---

¹Буроқ — Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам меърож кечаси миниб самога кўтарилган жониворнинг номи.

Кимнинг боғлаб, таъзим билан маконига қайтсун.
Камлань, настликни ой ўзига лозим қилди.

Худо раҳм қилиб, гуноҳин авф қилиб, сепоҳ рўйин
равшан қилди.

Ҳар ким шикаста бўлса, манманлик, кибру ҳавони
ташласа,

Фақирлик шикасталикни хушласа,

Худо раҳм қилиб, ани гуноҳин авф қилиб,

Имон юзин равшан қилса, ажаб эрмасо.

Девона, огоҳ бўлгин, бу ҳикоялардин ибрат олгин.

Осмон ўзига бино қўйди, Муҳаммадни менга қўяр, деди.

Манманлик наф қилмади, мақсудига етмади.

Армон, ҳасратда қолдиё.

Ер ўзини паст тутти, кибру ҳаводин ўтти.

Осмон мендин хўброқ, мен осмондин палидроқ

Барча мўъмин тарсолар, нечанд турлук чаҳорполар

Беҳисоб паррандаи-чаррандалар, булар бавлин¹ менга
қуярлар.

Мен палидга не йўл бўлсин,

Мен Муҳаммади аминни, ул подшоҳи ҳар ду олам,

У вориси шарифни жасадларин нечук мен палидга
қўйсина.

Бу сўз худога маълум бўлди, шикаста фақирлик Аллоҳ-
га манзур бўлди.

Жами пайғамбарларни, хусусан Расули Акрамни
Жасадларин ерга муносиб кўрдиё,

Ул чаҳор ёри босафо, жами сажобаи аҳли вафо
Аҳли байти Расули худони ҳам ерга муносиб кўрдиё.

Ул саҳобаи тобинларни, ул мужтаҳиди замонларни

Ул қутбул ақтоб валийларни ҳам ерга муносиб кўрдиё.

Эй Девона, фаҳм қил. Ер ўзин фақир тутти

Худога ўзин манзур этти.

Тўрт фариштаи муқарриблар келиб

---

¹Б а в л — сийдик.

*Равзаи қабри шарифи Расулуллоҳни зиёрат эттиё.
Ул Маккаи Муаззамани ер юзидаги мўъминларга
макони саждагоҳ этти.*

Ер ўзин паст қилиб, бу мартабаи аълога еттиё.

*Киши ўзин паст тутса, яқбор худога ўзин манзур этса
Худо суюб макони қурубга еткурса ажаб эрмасо.*

*Ҳар киши ўзин фақир қилса, ҳар кимни ўзидин аъло
билса,*

Худого манзур бўлса, ажаб эрмас дўстларо.

*Ҳар киши фақир бўлса, дунёдин кечиб ҳақир бўлса,
Ҳар кимни ўзидин фавқ¹ билса, мартабасин ҳам аъло
билса,*

*Андоғ зотга худо нисбати олий мақом берса ажаб
эрмас, дўстларо.*

НАСР: Эй Девона! Ақлинг бўлса қулоқ сол. Мерганни кўр-
гин, бир тарафда қарга бор, яна бир тарафда суқсур бор.
Қаргани отадиму, суқсурни отадиму? Қаргани отса қар-
гани олади, суқсурни отса суқсурни олади. Дам унга қар-
раса, дам мунга қараб отса икковига ҳам тегмайди. Ул
жондорлар шундоғ қочадики, ул мерганга қорасини ҳаргиз
кўрсатмайди. Бирини кўзлаб отса эрди, уруб олар эрди.
Икки ёғига қараб отқандип, ул маҳлуқлардин қуруқ қолди.

БАЙТ:

*Эй, Девона, мерганни билсанг ақлу-фикринг бўлғай,
Ул милтигинг эътиқодинг бўлғай*

*Солиб отқан ўқинг дилинг бўлғай, Қарга дедим, бу
дунёи палид бўлғай.*

Яна суқсур дедим, мун билсанг охират бўлғай.

Эй лодон, ҳам дунёни, ҳам охиратни ушлаб

---

¹Ф а в қ — юқори

Бир дунё ҳузурин хушлаб, қайси тил билан «мен банда»
дўйсано.

Банда бўлсанг дунё ишин ташла, охират ишин хушла,
Дунёни ташламай «мен банда» десанг бекоро.

Дилни сўрсанг, битта фикринг қилар иккита
Ҳам дунёни ушласанг, ҳам охиратни хушласанг, бу
орзунг сени бекоро.

Усталарни бориб кўр, ёғочқа арра тортур, аррани манъ
қилиб ёғочқа теша урур.

Бирини манъ қилиб, андин ишин битқарур
Ақлинг бўлса Девона, ибрат олгин булардин,
Ишингни тезроқ бутқаргин.

Ҳам дунёни дўст тутсанг, ҳам охират ишин тутсанг,
«Бандаман» деб лоф урсанг, бекоро.

Бу сўзни билсанг, иморат қил,
Иморат қилар бўлсанг пойдеволин ростлагил
Иморат маҳкам бўлсун десанг, султ тупроқни олиб
ҳўл тупроқни солиб,

Ҳангни қўлунгага олуб, маҳкам кўтариб урсанг, дево-
лини жойи пишаро.

Деворинг маҳкам бўлур, шўрламай қиём турур.

Андин иморат ёпсанг, ани даврини сурарсан.

Пойдеволин пишурмай, жойни маҳкам қилмай, девол
урсанг бекоро.

Тағига бир нам тегса, ушук урур шўрласа,

Ёзга етмай йиқилса, меҳнатинг зое, бекоро.

Иморатни, Девона, ақлинг бўлса маҳкам қил

Қишга бориб пушаймон қилганинг сени бекоро.

Кузга бориб йиқилса, аҳли аёлинг даштда қолса

Баякбор тўқсон, чилла келса, ҳасрату-надоматинг
бекоро.

Ақлинг бўлса, Девона, бу сўзларни фаҳм қилгин.

Маҳкам қилсанг иморат ҳам, давлат ҳам саодат, ғаму-
кулфат кетаро.

Қиш чиллада бошпана, саратонда соябонни ғам евурма,
Девона

Кулфат кўрсанг шу ерда кўр, у ёғда кўрма, Девона,

У ёғни кулфатин эшитсанг, ақлинг бўлур бегона.
Ҳаддин фузун билгино
Баён қил они, бил они. Тонгла қиёмат бўлур, жумла
дарёлар қурур
Барча осий ташна бўлур.
Ташна бўлгандин сўнг, пушаймондин на фойда.
Осмону-замин бўлур пора-пора. Тоғу-тошлар тўзуб
кетар қолмайин зарра.
Ул кунни тирилур ҳамма. Зарра шак йўқ мунинг англа.
Англамай бориб пушаймон егандин на фойда
Ул кунни нечанд савдо тушгай бошқа
Барча халқни кўзи тулғай қонлу ёшга
Бу ерда йиғламай, Девона, анда бориб қон йиғлаганин-
дин на фойда.
Кун найза бўй келиб турса, ҳаво майдек қизиб, ер ҳам
темур бўлса,
Ғазаб қилса худо, банда куюб кўмир бўлса,
Куюб кўмир бўлгондин сўнг, пушаймонингдин на
фойда.
Ошдек қайнаб турса миянг кун тобига,
Ҳаргиз чиқиб, қайтиб тушса ўз жойига
Раҳм қил ғариб банданга деб, қилгон надоматингдин
на фойда.
Ул вақтида ўғил-қизинг ора кирмас
Во дариго, фарзандим, аҳли аёлим деб, ўзумга
Зулм қилибман деб, пушаймон еганиндин на фойда.
Пушаймон емай десанг, ей Девона, толиби дунё бўлма-
гин.
Бу дунё бевафо, ўйунчуқ бир сарой, Сен мунга сарвар
бўлмагин.
Бу дунё матосига мағрур бўлсанг, беҳуда ранж тортиб
юрурсан.
Бу дунёга мағрур бўлма Девона, гўдакни ишин қилиб
ёрдин бўлма бегона.
Яхши жой, яхши от қилдим деб, мағрур бўлма.
Мунга фирифта бўлуб, талабдин қолма, беҳудалигингни
изҳор қилма.

НАСР: Эй Девона! Мисоли бу дунё болалар тупроқдин уй қилиб ййнагандек. Яна кетишда вайрон қилиб кетур, ўз уйига борур. Кулфат-роҳат бўлса ўз-ўзида кўрур. Эй Девона! Уй қайси, макон қайси — билгин. Маконига бориб кулфат тортмай десанг, дунёни ўзингга ҳамроҳ қилма. Дунё бир ўт, бепарво бўлсанг қилган иморат-ашқолатинг куюб кетар. Ҳозир бўл ақлинг бўлса.

БАЙТ:

Томга биров ғарамни кўб йиғса, ўзи бепарво бўлса
Ўтти яқин қаласа, кишининг гапин олмаса

Гапга қулоқ солмаса, яқбора ўт олиб йиғган ғарамни
куюб кетаро.

У ғарамни тагида ҳирс билан қилган иморат, нечанд
турлук ашқолат

У йиғган ғарамни замирида, бул ҳам куюб кетаро.

Нечанд тавбалар десанг, ўзунгни уруб дод десанг,

Куюб кул бўлгондин сўнг, пушаймонинг бекоро.

Жазонг сени билмадинг, гапга қулоқ солмадинг,

Ўтдинг йироқ бўлмадинг, эмди пушаймонинг бекоро.

Пушай есанг, Девона, илгари пушаймон е,

Вақт ўтгандин кейин, пушаймонинг бекоро.

Киши бепарво бўлса, оёғига от тепса,

Маюб бўлгондин сўнг, пушаймон қилгонинг бекоро.

Бепарво бўлсанг, Девона, ақлинг кетиб, ёрдин бўлсанг
бегана

Душман келиб урар сенга қилич мисли парвона.

Ярадор қилгондин кейин, дод-фиғонинг бекоро.

НАСР: Эй Девонаи бефазм. Мунн бир эртақ қилиб айгиб-дурлар, деб юрмагин. Хаёли фосидга кетма. Бу сўз оқилга ишорат, донога асо. Эй Девона! Қулоқ сол. Соғ отни бадном отга қўшиб, яқин қўйса бадном бўлур, манқа отга яқин турса манқа бўлур, хариш отга яқин қўйса хариш бўлур. Охири расво бўлуб ўлур. Гўшларини қурт-қузғун ер, бенишон кетур. Яхши отга ёмон от яқин бўлса, эгаси ем-ўт берса, ошган пушқут ўтларини анга берса, ёмон от ҳам яхши бўлур. Жулли ўрамага кирур. Яхши отни шарофати юқуб, ҳаммага манзур бўлур. Ҳам ўзи яхши ном кўтариб, андин зурриёт ҳам қолур.

БАЙТ:

Бадном отни мисоли одамдур, билсанго,
Яхшини қўйуб, ёмон билан юрсанго,
Ҳам дунёи охиратинг кетар, муни бил сано.
Яхши отни мисоли яхши бандаи солих, зикр улар-
нинг муроди.

У азизлар суғбати дилинг дардига давойи.
Аларнинг суғбатин топсанг, амри худони тугсанг,
Азизлар қавмидин бўлуб, худони жамолига мушарраф
бўлсанг ажаб эрмасо.